

AGORA

De post- socialistische stad

De vloek van socialistisch erfgoed | Balkaniseer me!
Varia: leven met diversiteit (in feijenoord) | e-Health in Kenia |

AGORA 2015-3

Ook hier wonen mensen.... Dat is iets wat ik mezelf vaak hoor zeggen tijdens een reis of verblijf in het buitenland. Soms kom je op plekken waarvan het moeilijk is om je voor te stellen dat mensen er kunnen wonen, bijvoorbeeld omdat het zo afgelegen is of omdat de levensomstandigheden er (naar onze maatstaven) niet goed zijn. Maar toch wonen ook op die plekken mensen, daar hebben zij hun thuis en daar speelt het grootste deel van hun leven zich af.

Vorige zomer was ik op vakantie in Albanië. Tijdens lange autoritten door dit mooie, maar ook nog onderontwikkelde land, heb ik me vaak de vraag gesteld; hoe zou het zijn om hier te wonen? Bijvoorbeeld bij het zien van een huisje naast één van de vele tankstations in het land, gelegen aan een autoweg middenin een verder uitgestorven berggebied. Hoe ziet het dagelijks leven van de bewoner van zo'n huisje er nou uit? Ik kon me er nauwelijks een voorstelling bij maken, komend uit een welvarend westers land waar elk stukje land een bestemming lijkt te hebben.

Maar ook tijdens bezoeken aan buitenlandse steden heb ik me vaak afgevraagd hoe het leven er voor de inwoners van die stad er uit zou kunnen zien. Een aantal jaren terug was ik op een excursie met mijn studievereniging en bezochten wij onder andere de Estse hoofdstad Tallinn. Tallinn staat vooral bekend vanwege haar schitterende historische binnenstad, waar de tijd werkelijk stil gestaan lijkt te hebben en de invloeden uit het Sovjet-tijdperk maar nauwelijks zichtbaar zijn. Gelukkig kregen we ook de kans om buiten het centrum te gaan kijken. Met de bus vertrokken we richting één van de buitenwijken van de stad en daar doemden rijen van Sovjet-flats op, een vorm van hoogbouw van de meest eentonige soort. Voor onze groep waren deze flats werkelijk een bezienswaardigheid en menig foto is er die middag genomen. Als ik daar nu over terugdenk, vraag ik me wel eens af of inwoners van die flats ons gezien hebben. En als dat het geval is, wat zij dachten toen ze een groep Nederlandse studenten driftig foto's zagen maken van hun woningen. Want dat zijn het uiteindelijk: hun woningen, hun huizen, hun thuis. Voor ons waren die flats op dat moment geen plek waar mensen wonen, maar symbolen voor een tijdperk waar we veel over hadden gehoord, maar nog niet veel van gezien hadden. Een soort Sovjet-toerisme dus. En dat is een populaire vorm van toerisme zo blijkt. Een kleine online zoektocht naar Sovjet-bouwwerken in Tallinn doet mij meteen stuiten op een reisbureautje dat zich heeft gespecialiseerd in Sovjet-wandelingen in de stad. En dit soort bureaus bestaat niet alleen in Tallinn, ook in andere voormalige Oostblok-steden komen toeristen om te kijken naar sporen van het socialistische regime.

Maar waar komt die fascinatie voor dit soort steden vandaan? Komt het omdat deze steden zo veel verschillen van steden in onder andere België en Nederland, zowel qua uiterlijk als qua (recente) historische ontwikkelingen? Komt het omdat het veelal steden zijn waar op dit moment veel gebeurt, waar nog van alles lijkt te 'kunnen', zeker in vergelijking met de ingekaderde en geplande steden in eigen land? Of ligt de verklaring vooral in de goedkope vliegtickets van Wizzair en het immer populaire Interrail ticket waardoor deze Oost-Europese steden zijn uitgegroeid

tot geliefde toeristen bestemmingen? Waarschijnlijk speelt dit financiële plaatje, met daarbij opgeteld de zeer schappelijke bierprijzen, zeker voor studenten wel de belangrijkste rol. Maar als die toeristen er dan eenmaal zijn willen ze vaak toch ook iets meekrijgen van het socialistische verleden. De toekomst van deze steden is echter net zo interessant. Want wat staat de inwoners van deze post-socialistische steden nog allemaal te wachten? Willen de lokale bestuurders zich blijven spiegelen aan de kapitalistische Westerse global cities? Of bestaat de mogelijkheid dat deze steden in de 21e eeuw weer in toenemende mate onder Russische invloedssfeer komen? Want het is duidelijk dat de rol van Rusland in deze regio nog lang niet uitgespeeld is. Nog altijd beschouwt Moskou het oude Oostblok als haar achtertuin. Dit besef leeft ook bij de NAVO en de EU. Zowel Rusland als de NAVO kijken met argusogen naar de militaire bewegingen van de ander, vooral rondom Polen en de Baltische staten. Ook dit geopolitieke machtsspel en de nog altijd sluimerende strijd tussen oost en west spelen een rol in de toekomst van de steden in Oost-Europa. Kortom, het zijn steden in beweging, plekken waar de toekomst van nu gemaakt wordt. En dankzij goedkope tickets ook nog eens extra aantrekkelijk te bezoeken. Hoog tijd dus om die kant weer eens op te gaan. Ik zou zeggen: Oostwaarts!

Marianne de Beer
Hoofdredactie AGORA

OP DE COVER...

Voor Kant Flat in Belgrado- Foto: Nejcbole

Achterkant - Infographic: Koen Janssen

De post-socialistische stad

Bestaat de post-socialistische stad? INLEIDING Jorn Koelemajj, Barend Wind, Maartje Bodde & Valerie van Lieshout	4
Stedelijke metamorfoses tijdens het socialisme ESSAY Leo Paul	8
De verliezers van het post-socialisme CASUS Dominic Teodorescu	11
Tallin als archipel CASUS Henk-Jan Kooij	13
Minsk: een stad in transitie CASUS Yanina Kazachuk	15
Crazy communism of serieuze kans? CASUS Arlette van den Berg & Remmelt de Weerd	18
De vloek van socialistisch erfgoed ESSAY Ferry Vermeer	22
Balkaniseer me! ESSAY Hans Venhuizen	27
Nieuwe steden in de steppen CASUS László Marác	29
Het raadsel van Belgrado CASUS Barend Wind & Jorn Koelemajj	30
Varia	
Leven met diversiteit CASUS Melike Peterson	34
Plandag 2015: ruimte maken RECENSIE Jorn Koelemajj	38
E-Health in Afrika CASUS Lander Bosch	39
Architectuur en beschaving BOEKRECENSIE Valerie De Craene & Dieter Bruggeman	42
De nachtelijke geografie van migrantenjongeren BOEKRECENSIE Ilse van Liempt	44
Amsterdamse kantorenmarkt misprijst SCRIPTIERECENSIE Jannes van Loon	45

Fernsehturm (televisietoren) in Berlijn, een schoolvoorbeeld van de representatie van de communistische staatsmacht in opvallende gebouwen.

Artwork: Koen Janssen

Na een avond stevig drinken met zijn vrienden in een badhuis wordt de in Moskou woonachtige Pavlik, inmiddels buiten bewustzijn, per ongeluk op het vliegtuig naar Leningrad gezet. Daar aangekomen, nog nauwelijks bijgekomen van de alcohol, en zich niet realiserend dat hij zich in een andere stad bevindt, vraagt hij een taxichauffeur om hem naar zijn huis in de Derde Arbeidersstraat te brengen. Deze herkent gelukkig zijn adres, en rijdt hem ernaartoe. Pavlik denkt op zijn beurt zijn wijk, en zijn flat te herkennen, en gaat nietsvermoedend zijn 'huis' binnen. Binnengekomen blijkt ook het interieur identiek te zijn aan zijn appartement in Moskou. Pavlik besluit verder zijn roes uit te slapen op de sofa, totdat de daadwerkelijke bewoonster thuiskomt en de schrik van haar leven krijgt wanneer ze de dronken vreemdeling aantreft.

Dit is kort geschetst het plot van de in Rusland nog steeds waanzinnig populaire film 'de ironie van het lot', gemaakt in 1975. Wat volgt is een ruim drie uur durend drama vol intriges en ellenlange dialogen, maar wat vooral blijft is de Sovjet-zelfspot over de eentonige, uniforme stedenbouw en architectuur uit het toenmalige communistische tijdperk. Bijna een halve eeuw lang zijn socialistische regeringen aan de macht geweest in de Centraal- en Oost Europese landen die behoorden tot het Warschaupact. Dit heeft tot op de dag van vandaag zijn weerslag op de gebouwde omgeving. Het is dan ook niet onlogisch dat veel mensen in Nederland en Vlaanderen Oost-Europese steden nog steeds voornamelijk associëren met troosteloze, grauwe modernistische woonblokken. Toch is het opmerkelijk hoe taai dit beeld is, aangezien de meeste landen achter het voormalige IJzeren Gordijn een radicaal andere koers zijn gaan varen na de val van het socialisme, begin jaren negentig. De politiek-economische veranderingen van de afgelopen 25 jaar hebben op hun beurt de nodige impact gehad op de meer recente stedelijke ontwikkeling.

Regelmatig wordt in de wetenschappelijke literatuur gesproken over 'post-socialistische steden'. Hierbij wordt vaak als uitgangspunt genomen dat deze worden gekenmerkt door hun huidige neoliberale koers, met een dicht aan de oppervlakte liggende socialistische erfenis. Maar bestaat dé post-socialistische stad wel echt? Om een antwoord te kunnen schetsen op deze vraag maken wij een reis langs diverse steden achter het voormalige IJzeren Gordijn. Hoe gaan hedendaagse beleidsmakers in Astana, Belgrado, Krakau, Leipzig, Minsk, Sofia, Tallinn en Tirana om met de socialistische erfenissen in hun stad? En hoe verandert de fysieke ruimte er onder invloed van deindustrialiserings- en mondialiseringsprocessen? Om een zo compleet mogelijk beeld te vormen balanceert deze AGORA continu tussen verleden en heden, en tussen verschillende ruimtelijke schaalniveaus. Ook proberen we voorzichtig vooruit te kijken: wat is de toekomst van de post-socialistische stad?

Stedenbouw als ideologie

De grootschalige aandacht voor stedelijke ontwikkeling in Oost-Europa ten tijde van het socialisme is onderdeel

van een bredere industriepolitiek. Snelle, staatsgeleide verstedelijking werd ingezet om de economische productie te laten groeien. Na de Tweede Wereldoorlog verzezen nieuwe 'micro-rayons' waar de voormalige plattelandsbevolking werd opgestapeld in de zo kenmerkende betonnen hoogbouw. In de socialistische planningsdoctrine moest werkgelegenheid over de rayons gespreid worden. Dit werd gefaciliteerd door werkgevers (veelal publieke bedrijven) een grote rol in de woningbouwproductie te geven en nieuwe wijken rond fabrieken te realiseren. De grote arbeidszekerheid in deze fabrieken zorgde voor een geringe

Grauw, industrieel en eentonig. De bestaande clichés rond steden in Oost-Europa zijn nog steeds hardnekkig. Inmiddels ligt 'de val van het socialisme' alweer bijna 25 jaar achter ons. In deze AGORA kijken we naar de stand van zaken van de post-socialistische stad in de 21e eeuw.

INLEIDING VAN DE THEMAREDACTIE

verhuismobiliteit. Vooral in het tijdperk van Sovjetleider Chroesjtsjov (1953-1964) explodeerde de bouwproductie. Was de Stalinistische architectuur nog vooral bedoeld om te imponeren en zodoende de macht van de ideologie te benadrukken, de zogenaamde 'Chroesjtsjovka's', minimalistische bouwblokken bestaande uit goedkope materialen, werden massaal neergezet om het volk op een degelijke manier te huisvesten. Momenteel worden veel wijken in voormalige Sovjet-steden nog steeds gekenmerkt door de aanwezigheid van deze bouwblokken, hoewel velen ervan als gevolg van gebrek aan onderhoud op dit moment in een bedenkelijke staat verkeren.

Themaredactie

Jorn Koelemaj (Jorn.Koelemaj@UGent.be) is als academisch assistent en PhD-student verbonden aan de Universiteit Gent en maakt onderdeel uit van de hoofdredactie van AGORA.

Barend Wind (b.j.wind@uvt.nl) is als promovendus verbonden aan Tilburg University en doet onderzoek naar ongelijkheden op de woningmarkt in internationaal-vergelijkend perspectief.

Maartje Bodde (m.e.bodde@outlook.com) is masterstudent Sustainable Development aan de Universiteit Utrecht en specialiseert zich in milieumanagement van de gebouwde omgeving.

Valerie van Lieshout (valerievanlieshout11@gmail.com) is masterstudent Urban Studies aan de Uva.

BESTAAT DE POST- SOCIALISTISCHE STAD?

Leo Paul beschrijft in zijn artikel de transformaties die steden in Oost-Europa ondergingen als gevolg van de planologische visie van de socialistische machthebbers. Een belangrijk onderdeel van de socialistische ideologie was om de onderlinge statusverschillen tussen burgers tot een minimum te beperken. Naast het feit dat inkomens gelijkjer verdeeld waren dan in de meeste West-Europese landen, was er door de uniformiteit van de modernistische bouwblokken in de meeste steden geen sprake van grootschalige sociaalruimtelijke segregatie. In plaats van inkomen, was loyaliteit aan de partij vaak een belangrijker criterium om een comfortabele woning te bemachtigen. Groepen met een lagere status in de socialistische hiërarchie, kwamen vaak in het stadscentrum terecht, dat verwaarloosd werd om de minderwaardigheid van de regimes die ze hadden gebouwd te onderstrepen. Ook tussen de socialistische landen en steden was er overigens sprake van niet te onderschatten onderlinge verschillen: in zuidelijke landen zoals Joegoslavië of Hongarije was zelfbouw veel gebruikelijker dan elders en ook de architectuur was lang niet overal hetzelfde. Het waren vooral nieuw gebouwde modelsteden, of steden waar volop de ruimte was tot wederopbouw na de geleden oorlogsschade in de Tweede Wereldoorlog (zoals Dresden of Minsk), die zich leenden voor de ideaaltypische socialistische modelplanning.

Transitie of transformatie?

Sinds de val van het IJzeren Gordijn zijn de verschillen tussen de landen alleen maar vergroot. Onder Gorbatsjov, de laatste leider van de Sovjet-Unie tot het uiteenvallen in 1991, werd door middel van 'glasnost' (openheid) en 'perestrojka' (hervorming), al de basis gelegd voor het uiteengroeien van de verschillende onderdelen van het Sovjet-rijk. Toen de Unie eenmaal ontmanteld werd en Boris Jeltsin in Rusland aan de macht kwam, waren de socialistische regimes in Midden-Europese landen als Polen en Tsjecho-Slowakije inmiddels al vervangen door nieuwe overheden met een liberalere insteek. De val van het Warschaupact viel min of meer samen met de opkomst van de 'Washington Consensus'. Hierbij werd gesuggereerd dat de beoogde succesvolle transitie naar markteconomieën alleen kon worden bewerkstelligd door middel van institutionele veranderingen, zoals decentralisering van besluitvorming, privatisering, de liberalisering van de economie en een grotere rol voor commerciële instellingen. Internationale organisaties zoals de Wereldbank en het IMF dwongen dergelijk beleid op een actieve manier af. De Japans-Amerikaanse filosoof Fukuyama concludeerde in 1989 daarom dat 'het einde van de geschiedenis' was aangebroken: het Westerse kapitalistische model, ofwel de liberale democratie, had volgens velen 'overwonnen' en dus was het logisch dat dit overal ter wereld geïmplementeerd zou worden. In werkelijkheid was de overgang naar dit Westerse model in grote delen van Oost-Europa helemaal

niet zo vanzelfsprekend: politieke chaos, (ideologische) onwetendheid bij bestuurders en padafhankelijkheid zorgden op veel plekken voor een geheel eigen vorm van neoliberalisme. Na de eeuwwisseling ontstond met name in Rusland steeds meer het besef dat de industriële modelstadjes uit het Sovjet-tijdperk inmiddels functioneerden volgens een samenlevingsmodel dat niet zo eenvoudig om te vormen was tot een neoliberal substituu, zoals in de jaren negentig nog door velen werd gepropageerd. Vandaar ook dat in plaats van 'transitie' richting het 'juiste model', er beter gesproken kan worden van verschillende 'transformaties'.

Deze uiteenlopende voorbeelden van politiek-economische transformaties illustreren dat er geen blauwdruk bestaat die de lading van het begrip post-socialisme dekt. Om die reden is het dus ook gevaarlijk om veralgemeniserend te spreken over 'de post-socialistische stad'. Toch, en misschien wel juist daarom, is het nog steeds relevant om steden in Oost-Europa onderling te vergelijken. Niet alleen om na te gaan hoe ontwikkelingen in het verleden hebben geleid tot verschillende fysieke veranderingsprocessen, maar ook om te zien hoe ze omgaan met Europeanisering, en met mondialiseringsprocessen waarbij interstedelijke competitiviteit ten behoeve van het realiseren van een goede internationale concurrentiepositie steeds belangrijker lijkt te worden. In dit opzicht is ook de vergelijking met steden in West-Europa interessant.

Winnaars en verliezers

Het artikel van Leo Paul legt ook uit waarom modernistische wijken in veel Oost-Europese landen een andere status genieten dan in West-Europa. Terwijl in Nederland en Vlaanderen negatieve stigma's ontstonden als gevolg van mislukte sociale projecten en de concentratie van kansarme migranten in modernistische hoogbouw, wordt het in Oost-Europa tot op de dag van vandaag vaak nog gezien als degelijke huisvesting waar ook de hogere middenklasse nog steeds graag woont. Nochtans is het maar de vraag of ruimtelijke segregatie slechts een Westers fenomeen was gedurende de tweede helft van de twintigste eeuw. Dominic Teodorescu toont in zijn artikel over Boekarest aan dat de sociaaleconomische structuur van de stad grotendeels gehandhaafd bleef nadat Ceaușescu in 1974 aan de macht kwam. Toch laat zijn onderzoek zien dat de gemarginaliseerde Roma-bevolking van de stad het er vanaf de jaren negentig niet bepaald beter op heeft gekregen. Hij neemt ons mee naar de soms schrijnende situatie die is ontstaan in de wijk Ferentari.

In Tallinn is de status van de grootschalige modernistische wijken flink gekelderd na de val van het IJzeren Gordijn. Henk-Jan Kooij beschrijft dat deze ontwikkeling te wijten is aan de hyper-neoliberale koers die Estland vanaf de vroege jaren negentig heeft gevaren. In zijn artikel stelt hij dat de wijken rond het centrum gentrificeren als gevolg van een instroom van buitenlands kapitaal, terwijl de socialistische

modelwijken waar het Russischtalige deel van de bevolking woont, aan populariteit en status inboeten.

De Wit-Russische Yana Kazachuk bericht daarentegen op veel positievere toon over de recente ontwikkelingen in haar geboortestad Minsk. Volgens haar was Minsk als modelstad voor de 'Homo Sovieticus' een anonieme en abstracte omgeving voor haar bewoners. Tegenwoordig worden veel creatieve initiatieven ontplooid door een nieuwe generatie jonge stedelingen die hierbij eindelijk de mogelijkheid kunnen benutten hun eigen, persoonlijke ruimte in de stad te creëren. Ook in het artikel van Arlette van den Berg en Remmelt de Weerd wordt aandacht besteed aan de creativiteit van jongeren die het socialisme alleen nog maar kennen van verhalen van hun ouders. Hun casus beschrijft hoe recentelijk de toeristische potentie is ontdekt van de sociaal-realistische industriestad Nowa Huta, gelegen in de schaduw van cultuurstad Krakau. Door middel van 'Crazy Communism tours' spelen zij handig in op de behoeften van de postmoderne toerist, die vaak op zoek is naar unieke ervaringen die aansluiten bij hun

Is de socialistische stad een inspiratiebron voor hedendaagse steden?

persoonlijke interesses.

Historie uitwissen of koesteren?

Het koesteren van fysieke erfenissen uit de socialistische tijd is lang niet overal evident. Ferry Vermeer illustreert dit aan de hand van drie voorbeelden waarin beleidsmakers en politici worstelden met erfgoed waar ze liever niet langer aan wilden worden herinnerd. Vermeer laat als architectuurhistoricus blijken kritisch te staan tegenover het uitwissen hiervan, zoals in Sofia gebeurd is met het mausoleum van de communistische ex-premier Georgi Dimitrov. Een ander voorbeeld van chaotische ruimtelijke ordening in het post-socialistische tijdperk vinden we in de Balkan: Hans Venhuizen schrijft op basis van zijn ervaringen en observaties in Albanië een betoog over de charme van de daar aanwezige absurdistische stedenbouw. Terwijl de onaffe en ongecoördineerde bouwwerken gezien zouden kunnen worden als een treurig aanblik, probeert Venhuizen hier doorheen te kijken, waarna hij juist met enige jaloezie kijkt naar het grote optimisme en de betrokkenheid van de bevolking bij de wederopbouw van hun land.

De huidige ontwikkelingen in Astana (Kazachstan) en Belgrado (Servië), die ook aan bod komen in dit nummer, zijn mogelijk een nog radicalere breuk met het verleden. Net als in Tallinn speelt de toestroom van internationaal privaat kapitaal hierin een belangrijke rol. Op basis

van lucratieve overeenkomsten met internationale energiegianten als Gazprom schieten de indrukwekkende glimmende wolkenkrabbers in Astana, een stad die ten tijde van de Sovjet-Unie nog nauwelijks bestond, de laatste jaren als paddenstoelen uit de grond. László Marác beschrijft hoe het land hiermee niet alleen afreken met het recente verleden, maar ook met het historisch gewortelde 'barbarenbeeld' van Centraal-Azië. In Belgrado probeert de politieke elite op dit moment een groot Waterfront project te realiseren, dat gefinancierd wordt met Arabische oliedollars. Dit staat in schril contrast met de ideologische socialistische stedenbouw die een kleine eeuw geleden werd ontwikkeld. Barend Wind en Jorn Koelemaij tonen de wanverhouding aan tussen dit beoogde project en de wijze waarop de Servische economie en woningmarkt vandaag de dag functioneren. Kunnen we stellen dat post-socialistische steden nog meer dan hun Westerse evenknieën in de verleiding komen tot neoliberale stedelijke ontwikkelingen die in de stadsgeografie veelal zijn aangeduid als 'urban boosterism'-projecten? Of is dit, opnieuw, te veel een generalisatie?

Een eigen vorm van ruimtelijke ontwikkeling

Op basis van dit themanummer kunnen we in ieder geval met zekerheid vaststellen dat er verschillende typen post-socialisme zijn ontstaan, ieder met een eigen vorm van ruimtelijke ontwikkeling. Bovendien gaan verschillende steden op een verschillende manier om met de fysieke erfenissen uit het socialistische tijdperk. In hoeverre steden daadwerkelijk van dit verleden 'bevrijd' zijn is nog maar de vraag. Net als het socialisme kent ook het huidige systeem winnaars en verliezers. Een interessante vraag voor toekomstig onderzoek is en blijft of steden in Oost-Europa hun evenknieën in het Westen als voorbeeldmodel blijven zien, of dat hun verleden juist eerder als inspiratiebron geldt voor het omgekeerde. Nu de suburbanisatie-hype grotendeels achter ons lijkt te liggen en de stad meer in trek is dan ooit, is een terugkeer naar een vorm van een door de overheid gestuurde modernistische hoogbouw wellicht onvermijdelijk. Een dergelijke vorm van neo-modernisme, dat de stedenbouwkundige principes en methoden uit de naoorlogse periode gebruikt om de hedendaagse stedelijke 'arbeiders' op een betaalbare manier te huisvesten wordt politiek gezien almaar aantrekkelijker nu blijkt dat een groot deel van de bevolking er in de afgelopen twintig jaar qua woonsituatie niet op vooruitgegaan is (zie infographic op de achterzijde). De kapitalistische stad was niet in ieder opzicht superieur aan de socialistische, en omgekeerd evenmin. Misschien is de ideale stad wel een hybride vorm die balanceert tussen het beste van beide werelden.

Literatuurselectie

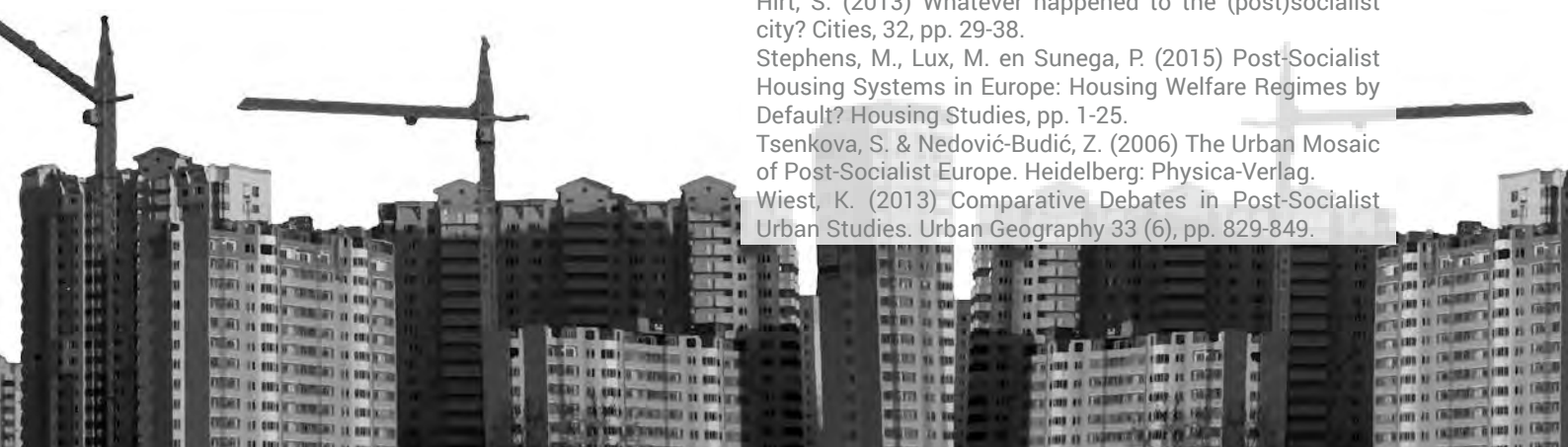
Collier, S.J. (2011) *Post-Soviet Social: Neoliberalism, Social Modernity, Biopolitics*. Princeton University Press.

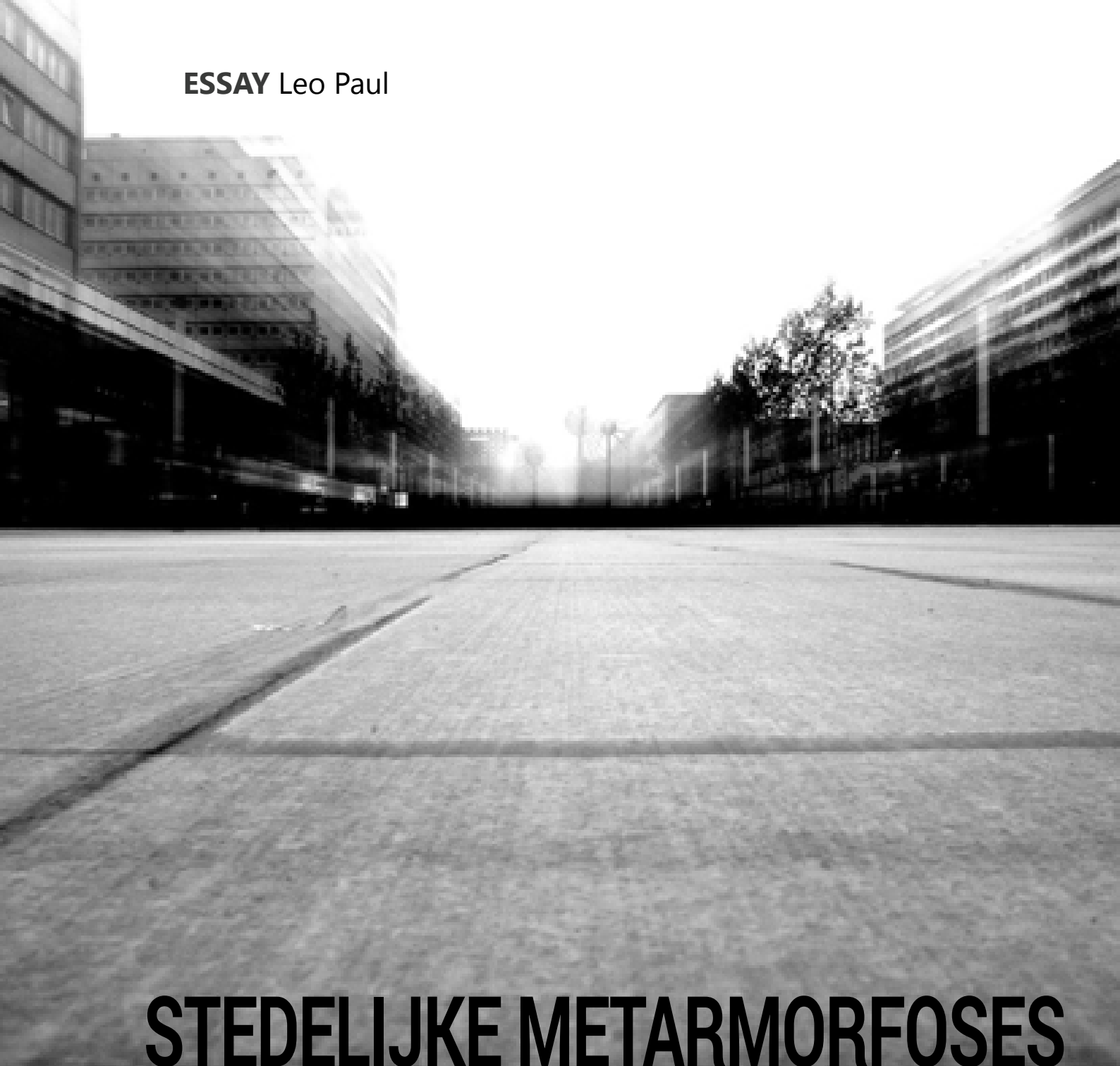
Hirt, S. (2013) Whatever happened to the (post)socialist city? *Cities*, 32, pp. 29-38.

Stephens, M., Lux, M. en Sunega, P. (2015) Post-Socialist Housing Systems in Europe: Housing Welfare Regimes by Default? *Housing Studies*, pp. 1-25.

Tsenkova, S. & Nedović-Budić, Z. (2006) *The Urban Mosaic of Post-Socialist Europe*. Heidelberg: Physica-Verlag.

Wiest, K. (2013) Comparative Debates in Post-Socialist Urban Studies. *Urban Geography* 33 (6), pp. 829-849.

STEDELIJKE METARMORFOSES TIJDENS HET SOCIALISME

Steden in communistisch Oost-Europa waren duidelijk anders dan in West-Europa: geen reclames voor Coca Cola, maar opwekkende parolen om de arbeiders op te zwepen tot nog betere prestaties. Maar de nieuwbouwwijken leken verdacht veel op de Amsterdamse Bijlmermeer. In heel Europa was de kraanbouwideologie namelijk langere of kortere tijd dominant. Wat waren de specifieke kenmerken van de socialistische stad?

Ideologische basis

Tijdens het communisme was de stedenbouw onlosmakelijk verbonden met de marxistisch-leninistische leer. Karl Marx en Friedrich Engels hadden in de negentiende eeuw op treffende wijze de uitwassen van de kapitalistische maatschappij beschreven. Vanaf het begin van de Industriële Revolutie waren de leefomstandigheden van arbeiders in de snel uitdijende steden erbarmelijk. Engels schreef zijn in 1845 gepubliceerde boek *'Die Lage der arbeitenden Klasse in England'* in Manchester, dat samen met Liverpool het hart van de Engelse industrialisatie vormde. Marx en Engels lieten na hun dood echter geen blauwdruk achter voor een communistische samenleving, laat staan van de ideale stad. Pas na de dood van Lenin (zeven jaar na de revolutie van 1917) begon de discussie over de fundamenteën van de communistische samenleving. In de jaren twintig werden ook de 'principes van de socialistische stedenbouw' opgesteld.

De nieuwe Sovjetmaatschappij moest een einde maken aan de grote ongelijkheid en klassentegenstellingen die het kapitalisme kenmerkten. Hun kritiek op de kapitalistische stad laat zich samenvatten in zes punten: 1) de verspilling van ruimte door het enorme grondoppervlak van eengezinswoningen; 2) de verspilling van tijd en transport door de ruimtelijke scheiding van wonen, werken en recreëren; 3) de overheersing van de tertiaire sector in het stadscentrum; 4) de sociale segregatie binnen steden; 5) het overwicht van één of meer steden in het stedelijk systeem en 6) de chaotische stadsontwikkeling en stadsplanning.

Principes van de socialistische stedenbouw

Al deze kwalijke zaken waren volgens de ideologen het gevolg van de macht van het kapitaal, met stedelijke planners in een ondergeschikte rol. Die nadelen kenden de communistische landen niet: de productiemiddelen waren immers in handen van de staat, en de centrale economische en ruimtelijke planners zouden de juiste keuzes maken ten faveure van 'het volk'.

De stedenbouw in de Sovjet-Unie en haar satellietstaten in Midden- en Oost-Europa moest laten zien dat het communisme een veel betere en eerlijkere samenleving had opgeleverd, ook in de stad. De 'principes van de socialistische stedenbouw' waren het communistische antwoord op de verderfelijke kenmerken van de kapitalistische stad.

Het eerste principe betrof het stadscentrum, dat een multifunctionele mix moest bieden van wonen, werken, recreëren, winkelen en dienstverlening. De uitvoering daarvan vinden we bijvoorbeeld terug op de Karl-Marx-Allee in Oost-Berlijn met winkels en diensten op de begane grond, en daarboven de woningen. De woonblokken worden afgewisseld met prominent aanwezige bioscopen of restaurants. De woonfunctie in het centrum was dus belangrijk. In de praktijk lag de nadruk echter op de politieke, bestuurlijke en culturele functies in het centrum. De winkelfunctie kreeg weinig aandacht: de meeste winkels waren te vinden in de nieuwe wooncomplexen buiten het centrum, en ook daar waren ze vaak een sluitpost: wel gepland, maar door geldgebrek niet, of veel later pas gerealiseerd.

Gestreefd werd naar een evenredige spreiding van voorzieningen in een nieuwbouwwijk; de realiteit was een concentratie van winkels bij belangrijke haltes van het openbaar vervoer – overigens een handige oplossing voor de werkende mens (en dat was bijna iedereen). In nieuwe steden (inclusief de stadscentra van zwaar verwoeste steden tijdens de Tweede Wereldoorlog) was wel ruimte

voor een prominente, vaak autovrije, winkelstraat. Het mooiste voorbeeld is de Prager Straße in Dresden, die een verbinding vormt tussen het centraal station en de oude binnenstad. Dit was de pronkallee van de socialistische winkelstraat, die overigens verdacht veel lijkt op de Lijnbaan in Rotterdam, maar dan net iets breder, en met hogere flats. Dit is niet vreemd, want in de jaren vijftig van de vorige eeuw lieten zowel West- als Oost-Europese stadsplanners en architecten zich inspireren door modernisten, zoals Le Corbusier.

Arbeider en ingenieur moesten naast elkaar wonen; het tegengaan van sociale segregatie was een tweede principe. Dat leverde overigens in de praktijk vaak een botsing van verschillende leefstijlen op. De arbeider die in ploegendienst werkte had toch een ander levensritme dan de wetenschappelijk medewerker van het planbureau. Het gevolg van dit principe was wel dat er in socialistische steden weinig segregatie voorkwam.

Stadscentra

Een derde principe betrof het belang van het stadscentrum voor de representatie van de staat en de communistische partij. Op een groot centraal plein konden politieke manifestaties plaatsvinden en kon bij parades de militaire en economische macht aan de wereld getoond worden. De hoofdkwartieren van de communistische partij en bijvoorbeeld de vakbeweging waren op of nabij dit plein te vinden. Een cultuurpaleis, waar culturele manifestaties en tentoonstellingen konden plaatsvinden, mocht niet ontbreken. Het centrale plein was het eindpunt van de zogenaamde 'magistralen': de brede wegen die gebruikt konden worden voor parades, en die ook dienden als de belangrijkste verkeersaders van en naar het centrum (met vaak een gereserveerde rijstrook voor het vervoer van prominente politici). Langs deze magistralen waren ook belangrijke winkels en voorzieningen gevestigd. De almacht van de Partij werd fysiek zichtbaar in zogenaamde 'dominanten': nieuwe, hoge gebouwen, zoals het cultuurpaleis in Warschau (zie artikel Ferry Vermeer in deze AGORA), de televisietoren in Oost-Berlijn of Riga, of het hoofdgebouw van de Lomonosov-universiteit in Moskou.

In steden die zwaar getroffen waren door de Tweede Wereldoorlog was het eenvoudiger om de nieuwe principes te hanteren bij de wederopbouw. Dat zien we bijvoorbeeld in Oost-Berlijn ten oosten van de Marx-Engels-Platz (sinds 1990 weer Schloßplatz) en in Dresden, dat op 13 februari 1945 vrijwel geheel werd vernietigd door de zware bombardementen van de geallieerden. Op de plaats van de historische Wilsdruffer Straße werd een

61 meter brede oost-west magistrale aangelegd, die in 1954 werd vernoemd naar de Duitse communist Ernst Thälmann. De historische

De Prager Strasse in Dresden. Foto: Christian Stolz

Altmarkt werd een stuk groter gemaakt om plaats te bieden aan grote parades. De nieuwbouw aan de markt wordt gekenmerkt door de architectuur van het socialistisch classicisme, een historische bouwstijl die in die jaren in de mode was, en die beslist mooie gebouwen opleverde. Er waren plannen om aan de noordzijde een hoog 'Kulturpalast' te bouwen, in de stijl van het cultuurpaleis van Warschau, naar model van de 'zeven zusters' in Moskou: wolkenkrabbers in de zogenaamde suikertaartenstijl, waar Stalin erg van hield. Uiteindelijk werd tussen 1966 en 1969 een Kulturpalast gebouwd in modernistische stijl, met een indrukwekkend mozaïek aan de zijkant 'Der Weg der Roten Fahne'. Het gebouw heeft nu een monumentale status en wordt momenteel gerenoveerd.

De 'compacte stad', met een korte afstand tussen en wonen en werken, en een prominente rol voor het openbaar vervoer, was een vierde principe. Dit werd vooral gerealiseerd in de compleet nieuwe steden, zoals Eisenhüttenstadt en Hoyerswerda in de DDR, het Poolse Nowa Huta ten oosten van Krakau, of Dunaújváros in Hongarije. Deze steden verrezden naast een nieuwe economische activiteit, zoals een hoogoven of een bruinkoolmijn. De woonwijken lagen dicht bij de industrie, slechts gescheiden door een vrij smalle groenstrook. Het openbaar vervoer was prima geregeld (en goedkoop); dat gold overigens ook in de oudere steden. Het particulier autobezit werd bewust laag gehouden. In de DDR was de gemiddelde wachttijd voor een Trabant veertien jaar. In binnensteden en nieuwe wooncomplexen hoefde daarom weinig ruimte gereserveerd te worden voor parkeerplekken. Na de omwenteling nam het autobezit snel toe, met alle parkeeroverlast en congestie ten gevolge.

Nieuwbouwwijken

De nieuwe socialistische woonwijken buiten het centrum (vaak op grote afstand) waren gebouwd volgens het principe van het mikrorayon. Een wijk was opgebouwd uit verschillende mikrorayons, met vijfduizend tot dertigduizend inwoners en een eigen centrum met collectieve voorzieningen. Er werd veel gewerkt met stadsverwarming, zodat de restwarmte van de vaak nabij gelegen fabrieken gebruikt kon worden. Oorspronkelijk was de gedachte dat het individuele leven steeds meer zou verschuiven naar een collectief leven met gemeenschappelijk vermaak en restauratieve voorzieningen (in de eerste nieuwbouwflats was de keuken heel klein). Maar de praktijk liet zien dat ook de socialistische mens een voorkeur had voor een gezinsleven.

Zowel in Oost- als West-Europa overheerste in de jaren zestig en zeventig van de vorige eeuw de 'kraanideologie': met systeembouw kon snel en goedkoop flats gebouwd worden. Een nadeel was de monotonie, die ondervangen werd door een variatie in hoogte en het gebruik van kleuren of muurschilderingen. Dat is goed te zien in het Oost-Duitse Halle-Neustadt, waar het kleurgebruik de kinderen moest helpen na schooltijd hun flat terug te vinden. In het Westen raakten dit soort woonwijken uit de gratie, en verschoof de aandacht naar suburbane woonwijken met veel ééngezinwoningen. In Oost-Europa bleef men tot aan het eind van de communistische periode doorgaan met de systeembouw (*Plattenbau* in de DDR). We moeten daarbij bedenken dat deze moderne woningen geliefd waren bij de bevolking: ze waren relatief ruim en beschikten over moderne voorzieningen, zoals centrale verwarming. De machthebbers in de DDR, Polen, Hongarije en de andere Oostbloklanden lieten daarnaast de oude binnensteden verkommeren: te duur, en minder geschikt om de principes van het 'nieuwe wonen' door te voeren.

Met name in de oude wijken met huurkazernes (gebouwd tijdens de industrialisatie van eind negentiende/begin twintigste eeuw) waren de huisvestingsomstandigheden slecht. Er moest vaak een toilet gedeeld worden, en om het verouderde verwarmingssysteem draaiende te houden moest gesjouwd worden met bruinkoolbriketten. Dan had je geluk als je na lang wachten in aanmerking kwam voor een nieuwe woning in een moderne uitbreidingswijk. Dat is ook een belangrijke reden waarom mensen in Oost-Europa nog altijd positiever zijn over dit soort wijken dan 'Westerlingen' dat zijn. Na de omwenteling zijn veel van dit soort wijken gerenoveerd (nieuwe kozijnen, nieuw pleisterwerk). Ook ontstond leegstand: in Oost-Duitsland vooral door de massale verhuizing naar het Westen (pas de laatste vijf jaar afgenomen) maar daarnaast (in alle landen) omdat het stijgende inkomen een verhuizing naar een suburbane eengezinwoning mogelijk maakte.

Eenheid en verscheidenheid

De gemeenschappelijke ideologische basis heeft ervoor gezorgd dat de steden in het Oostblok veel op elkaar leken. Maar er waren wel degelijk verschillen, omdat de strijd tussen ideologische hardliners en pragmatische stadsbestuurders verschillend kon uitpakken. Dat kon van plaats tot plaats verschillen. Steden die zwaar waren getroffen tijdens de Tweede Wereldoorlog boden meer speelruimte aan stadsplanners dan steden die gespaard bleven. Maar het kwam ook voor dat de bulldozer werd ingezet om alsnog ruimte te creëren – denk aan de Boekarest, waar hele stadswijken gesloopt werden om het Paleis van het Volk te bouwen, een waanidee van dictator Ceaușescu. Sinds 1989 hebben de meeste steden een metamorfose ondergaan. Maar voor wie er oog voor heeft, zijn de contouren van de socialistische stadsplanning nog altijd goed te herkennen.

Literatuurselectie

- French, R.A. & F.E.I. Hamilton (1979) *The Socialist City: spatial structure and urban policy*. Chichester: Wiley.
- Rijk, G. de (1977) *Steden in socialistische landen: wat is anders?* In: Ginkel, J.A. e.a., *Zicht op de stad*, p. 251-313. Bussum: Romem.
- Stanilov, K. (red) (2007) *The Post-Socialist City*. Dordrecht: Springer.

Beeld: Stacja Muranów

Leo Paul (l.j.paul@uu.nl) is universitair hoofddocent aan de faculteit Geowetenschappen, Universiteit Utrecht, en gespecialiseerd in Europese integratie en Midden- en Oost-Europa.

Gypsy's home in Bucharest. Foto: Jake Stimpson

DE VERLIEZERS VAN HET POST-SOCIALISME

Roemenen moesten een tumultueuze overgang van socialisme naar een parlementaire democratie trotseren. Deze transitie ging gepaard met geweld, ingrijpende bezuinigingsmaatregelen en decentralisatie van bestuurstaken. De nieuw gekozen regering zou spoedig minder oog hebben voor schrijnende stedelijke problematiek. Ferentari, een etnisch gesegregeerde wijk in Boekarest, belichaamt de schaduwzijde van het post-socialistische tijdperk.

Boekarest is een stad die ik vanaf 1990 veelvuldig heb bezocht. Mijn moeder is er geboren en mijn vader heeft daar zijn studentenjaren versleten. Wat mij aanvankelijk vooral bijbleef was de aangrijpende ruwheid en de fascinerende, bijna schizofrene mix van bouwstijlen die samenklonteren boven de breuklijn tussen occidentalisme en oriëntalisme. Met dit beeld beperk ik mijzelf echter tot de fraaie, kalme en recentelijk opgebloeide buurten in de binnenstad en Noord-Boekarest. Waar dit artikel juist verder op in gaat, is het gedeelte van de stad dat het zowel voor, maar vooral na 1989 minder rooskleurig is vergaan. Dit betreft de fabriekswijken met kleine en slecht gebouwde arbeidersflats in Zuid-Boekarest. Ook deze wijken zijn grotendeels het resultaat van Ceaușescu's beruchte planologische systematiseringen, en maken deel uit van de alomtegenwoordige 'concrete jungle' van de stad. Deze systematiseringen uit de jaren zeventig en tachtig waren bedoeld om alle Roemeense steden en dorpen te reorganiseren, verstedelijken en uiteindelijk gelijkvormig te maken. Maar verdwenen tijdens het socialisme de oude klassen- en rassenverschillen ook daadwerkelijk? En wat voor impact heeft de nieuwe periode van democratie gehad op de woonsituatie van vele Roma?

Socialistische decepties

In Boekarest hebben sinds de jaren zeventig grote delen van de bestaande stad moeten wijken door planologische interventies. Het systematiseringsplan voor Boekarest was ronduit utopisch: alle klassenverschillen die vereeuwigd waren in het vooroorlogse stedelijk weefsel (centrum/periferie, samenhang/segregatie, overgang van bouwstijlen) moesten weggeruimd en vervangen worden door Corbusiaanse hoogbouwprojecten. Tegelijkertijd

Wat gebeurde er daadwerkelijk in de 25 jaar Ceaucescu?

moesten etnische minderheden (voornamelijk de Roma) evenredig verspreid worden over de nieuwe wijken en zodoende assimileren met de Roemeense meerderheid. De gedachtegang achter deze omvangrijke en modernistische stadsvernieuwing was dat de culturele en religieuze identiteit van de Roemeense bevolking, die grotendeels doof was voor de socialistische utopie, verzwakt moest worden

zodat het land eindelijk kon ontwikkelen. Vervolgens zou de nieuw gebouwde socialistische stad de emancipatie van de sociale onderklasse verzekeren, aldus de Roemeense planologen toentertijd aan de tekentafels.

In het zuidelijke gedeelte van Ferentari verschenen krottenwoningen...

Maar wat gebeurde er daadwerkelijk in de 25 jaar Ceaușescu? Er werd inderdaad meer gebouwd dan in de gehele voorafgaande Roemeense geschiedenis en het land werd bezaaid met fabrieken, wegen en hoogbouw. Toch betekende dit niet direct dat eeuwenoude klassenverschillen en sociale en etnische segregatie tot het verleden behoorden. In wezen leek de opzet van het nieuwe Boekarest verdacht veel op die uit het verleden: ruime appartementen en veel groenvoorziening in de noordelijke en centrale wijken, en kleine arbeiderswoningen en enorme fabrieken in het zuiden van de stad. De sociaal-ruimtelijke structuur bleef dus nagenoeg onveranderd en blijft tot vandaag de dag zichtbaar door de concentratie van 'confort 3' woningen in de zuidelijke wijken versus 'confort 1' in Noord-Boekarest. Confort 1 appartementen zijn doorgaans na 1977 gebouwd, bestaan uit twee tot vier kamers en hebben een vloeroppervlak variërend tussen de 55 en 100m². De confort 3 appartementen zijn vaak ouder, slechter geïsoleerd en hebben in de regel een vloeroppervlak van onder de 23 m². De lokale Roma bleven voornamelijk in het zuiden van de stad leven, waar ze veelal in grote fabrieken werkzaam waren. Ook de emancipatie-doelen bleken niet uitvoerbaar; vele Roma zouden ongeletterd of slecht opgeleid blijven en de zware en gevaarlijke functies in fabrieken uitoefenen.

Ferentari als toevluchtsoord

De ideologische omwentelingen van 1989 luidden een terugtrekking van de overheid in. En deze ontwikkeling was niet eens zozeer omdat het volk zo fel gekant was tegen het socialisme. Het lijkt aannemelijker dat een groot gedeelte van de bevolking haar onvrede uitte over de barre omstandigheden waarin het land verkeerde. Het socialistische model in Roemenië implodeerde door haar ongeschikte en wrede organisatie. De directe gevolgen hiervan waren al ver voor de revolutie voelbaar; stroomuitval, geen verwarming in de winter, lege schappen in de winkels en de voortdurende angst voor de afluisterpraktijken en onaangekondigde invallen van de inlichtingendiensten (de securitate). Dusdanige erbarmelijke condities strookten niet met ontwikkelingsidealen en prognoses van Ceaușescu en verklaren grotendeels de geweldseruptie in het najaar van 1989. Tijdens de overgang naar de vrije markteconomie werd Roemenië geconfronteerd met een 'reality check'. De industrie was ouderwets en produceerde ongewilde producten. Veel fabrieken sloten daarop hun deuren en dit zou spoedig leiden tot hyperinflatie, werkloosheid en een dalend nationaal inkomen. De nieuwgekozen democratische regeringen besloten daarop, onder druk van internationale instanties (WTO, Wereldbank EEG), de financiën op orde te krijgen met als doel de handelspositie te versterken. Deze drastische bezuinigingen zouden onder meer leiden tot een totale bouwstop van staatshuisvesting. Het onderhoud van bestaande sociale woningen werd volledig verwaarloosd,

en het grootste gedeelte van de staatswoningen werd voor lage prijzen weggegeven. Derhalve zakte een aanzienlijk gedeelte van de bevolking ver door de armoedegrens en zag zich genoodzaakt te verhuizen in geval het geen geld had om de huur te betalen of voormalige staatswoningen over te nemen. Door dit proces ontstond ook een woning-mismatch (vertaling van 'housing mismatch') tussen woonoppervlak en gezinsgrootte: overbevolking in kleine, krakkemikkige woningen versus leegstand en lage bevolkingsconcentraties in betere delen van de stad. In Boekarest betrof deze mismatch vooral laagopgeleide, berooide en perspectiefloze Roma die zonder werk kwamen te zitten en in grote gezinnen leefden.

... en werden er onder grote warmwaterpijpleidingen hutten gebouwd

Deze mismatch was voelbaar in zuidelijke wijken Berceni en Rahova en in Noord-Ferentari waar voornamelijk 'confort 2' of grotere 'confort 3' appartementen te vinden zijn (tussen 23 en 60m²). Deze appartementen waren in veel gevallen voor arme Roma gezinnen te duur in onderhoud, ofwel onmogelijk over te nemen. Zij werden zodoende door geldgebrek uit hun woning geplaatst. Het bemachtigen van een klein appartement in Zuid-Ferentari was vervolgens dikwijls het laatste redmiddel tegen een zwerversbestaan. De wijk, die vlak onder de zuidelijke lus van grote fabrieken ligt, bestaat grotendeels uit kleine, vrijstaande woningen, met daartussen flatgebouwen. De 'confort 3' appartementen in deze flatgebouwen waren oorspronkelijk gebouwd voor militairen en fabrieksarbeiders en hebben daarom een zeer kleine vloeroppervlakte van 14 tot 20m². Deze kleine appartementen kwamen vlak na de revolutie grotendeels leeg te staan doordat het leger drastisch inkromp en de meeste fabrieken hun deuren sloten (waardoor nagenoeg alle alleenstaande arbeiders wegrokken). Dientengevolge werden de flats door de gemeente aangewezen als sociale huur- en koopwoningen. Nadat alle appartementen gevuld waren met grote en arme gezinnen ging het met Ferentari snel bergafwaarts.

Wanorde en verval

De decentralisatie van overheidstaken naar de lokale deelgemeente bleek desastreuze gevolgen te hebben. De onderhoudssubsidies werden stopgezet en het toezicht op de wijk verdween door een gebrek aan geldmiddelen en mankracht volledig. Dit laatste heeft volgens lokale wethouders goeddeels te maken met de herindeling van Boekarest in stadsdelen (sectoren). Alle nieuwe stadsdelen kregen volledige budgettaire autonomie over de belastinginkomsten. Daardoor heeft bijvoorbeeld de rijke sector 1 (ook wel 'capitala capitalei' of 'de hoofdstad van de hoofdstad' genoemd) in Noord-Boekarest momenteel een jaarlijks budget dat zes keer groter is dan sector 5, waarin Ferentari zich bevindt.

Vele flatgebouwen in Ferentari werden dus voornamelijk door arme Roma bewoond. Eveneens werden veel woningen gekraakt of overgenomen door de lokale huisjesmelkers (de Camatari; een lokale maffia bende die onder andere leningen verstrekken tegen woekerrentes en woningen als onderpand gebruiken), waardoor officiële verenigingen van huurders en eigenaren geen bestaansrecht hadden.

Dominic Teodorescu (dominic.teodorescu@kultgeog.uu.se) is promovendus aan de Universiteit van Uppsala. Zijn proefschrift gaat over etnische segregatie van Roma in Boekarest. In zijn etnografisch onderzoek bezoekt hij veelvuldig Ferentari, spreekt daar lokale bewoners zoals op de foto, en geeft hij vrijwillig les op een lokale basisschool.

Bewoner van Ferentari. Foto: Dominic Teodorescu

Deze verenigingen, die alleen tot stand kunnen komen wanneer alle inwoners over legale koop- en huurcontracten beschikken, deden tot voor kort in Roemenië niet heel veel meer dan het innen van belastinggeld en openstaande gas-water-licht rekeningen, en het uitvoeren van strikt noodzakelijke reparaties. Desalniettemin voorkwamen de verenigingen wel dat het overgrote gedeelte van de flatgebouwen ernstig verpauperden en ten prooi vielen aan krakers. In Ferentari lag het lot van een flatgebouw veelal volledig in handen van de inwoners en de samenwerking tussen goedwillende gezinnen. Die samenwerking heeft niet kunnen voorkomen dat het meeste straatmeubilair als oud ijzer werd verkocht, straten bezaaid raakten met afval, complete flatgebouwen vrijhavens werden voor drugshandelaren en prostitutie en buurtruzies aan de orde van de dag waren. Daarnaast bouwden mensen balkons zonder vergunning, werd stroom op grote schaal getapt, zouden veel plantsoenen en aanzienlijke delen van straten eigenhandig geprivatiseerd worden tot parkeerplaatsen en voortuintjes, verschenen er in het zuidelijke gedeelte van de wijk krottenwoningen en werden er onder grote warmwaterpijpleidingen hutten gebouwd.

Vooruitzichten

Door deze precare staat in bepaalde straten van de wijk is de reputatie van een veel groter gebied geschaad. Desalniettemin moet gesteld worden dat het recentelijk beter gaat met de wijk. Drugsgebruik, prostitutie, huisjesmelkerij, kraken en nieuwe HIV-gevallen komen de laatste jaren veel minder voor en inmiddels zijn ook alle straten geasfalteerd. De gemeente voert sinds 2012 een zero-tolerance beleid tegen drugshandelaren en politiewagens patrouilleren beduidend vaker door de wijk. Bovendien is de gemeente begonnen met het renoveren van de flatgebouwen. Tot 2012 moesten de bewoners twintig procent van de renovatiekosten zelf dekken. Maar door aanzienlijke externe druk en vrijgekomen nationale en Europese fondsen is de deelgemeente eindelijk overstag gegaan en

begonnen met het kosteloos renoveren van de verpauperde flatgebouwen. De kanttekening die hierbij geplaatst moet worden, is dat een succesvolle modernisering alleen kan plaatsvinden wanneer alle inwoners geregistreerd staan bij de gemeente. Hierdoor rijst de prangende vraag wat er met alle krakers en illegale huurders zal gebeuren wanneer ook de laatste overgebleven flats gerenoveerd worden, dan wel vervangen door nieuwe flats? Tot op heden heeft de gemeente hen geen nieuw onderdak aangeboden en zijn de laatste getto's van Ferentari overbevolkter dan ooit. De signalen die ik krijg van mensen uit deze gebieden is dat bij nieuwe huisuitzettingen, zij nieuwe plekken zullen zoeken die ze kunnen kraken of zullen overgaan tot het bouwen van krotten elders. Het etnisch gesegregeerde Ferentari belichaamt dan ook de onmacht (en sommige gevallen de onwil) van de post-socialistische besturen om de situatie voor veel Roma te verbeteren. Dit volk, dat tot de 19e eeuw in slavernij werd gehouden, tijdens de Tweede Wereldoorlog doel was van de vernietigingsdrift en ten tijde van het communisme nooit een echte kans heeft gekregen, blijkt ook na 1989 buitengesloten te worden. Maar wat onze politici in West-Europa misschien wel de meeste zorgen baart, is dat veel inwoners van Ferentari westwaarts zullen trekken, zoals velen inmiddels al gedaan hebben. En, om heel eerlijk te zijn, ik kan de Roma geen ongelijk geven!

Literatuurselectie

- Bauerdick, R. (2013) *Zigeuners, ontmoetingen met een onbemind volk*. Amsterdam: Atlas Contact
- Boia, L. (2013) *De ce Romania este altfel? Humanitas*: Bucharest.
- Cinà, G. (2006) *Bucharest, From Village to Metropolis – Urban Identity and New Trends*. Editura Capitel: Bucharest.
- Șoaită, A., M. (2014) *Overcrowding and 'underoccupancy' in Romania: a case study of housing inequality, Environment and Planning*, 46, pp. 203–221.
- Tsenkova, S. (2009) *Housing Policy Reforms in Post Socialist Europe*. PhysicaVerlag: Heidelberg.

// IN /
PLAN /
/ NING

InPlanning.eu is het online Platform voor Planologiepublicaties. Het Platform is een initiatief van de gezamenlijke Planologieopleidingen. Met dit Platform geven we gezamenlijk studieboeken, PhD's, tijdschriften en andere publicaties uit over planologische of sociaal-geografische onderwerpen. Digitaal of hard copy.

Planologiepublicaties op je tablet

Ons doel? Zorgen dat kwalitatief hoogwaardige Planologiepublicaties beschikbaar blijven voor een breed publiek van studenten, wetenschappers, professionals en andere geïnteresseerden. Open access of tegen een redelijke vergoeding. Zowel in ons land als internationaal.

Via de InPlanning app koop en lees je de publicaties op je tablet (iOS of Android). Open access-publicaties lees je via onze online reader op je PC, laptop of tablet.

InPlanning wordt gesteund door de Nederlandse Planologie-opleidingen en AESOP, de Association of European Schools of Planning.

Meer informatie?

Jouw boek of proefschrift uitgeven?

Neem contact op via info@inplanning.eu

www.inplanning.eu

TALLINN ALS ARCHIPEL

De hedendaagse stad bestaat altijd uit een verzameling wijken. In Tallinn zijn de verschillen tussen deze wijken echter verbazingwekkend groot. Je vindt er wijken met gegentrificeerde houten huizen tot betonnen flats en een stadscentrum dat dienst doet als museum.

Estland (1,3 miljoen inwoners), met als hoofdstad Tallinn (ruim 430.000 inwoners) is sinds 1991 onafhankelijk van de Sovjet-Unie na een 'vrijwillig lidmaatschap' sinds 1944. Dit maakt Tallinn tot een 'post-socialistische' stad. De stad is echter beter te begrijpen als een archipel (eilandenrijk) van afzonderlijke wijken, gescheiden door snelwegen en infrastructuur, met verschillende (soms ook niet-socialistische) geschiedenissen. Waar in andere post-socialistische landen vaak gesproken wordt over een 'transitie' is de overgang in Estland en Tallinn beter te vatten als 'shock': een radicale omslag van een totalitair en communistisch regime naar een marktgeoriënteerde liberale democratie. Hoe kunnen we deze extreme omslag begrijpen? En welke effecten heeft deze markt oriëntatie op de stedelijke ontwikkeling van Tallinn?

Een radicale afkeer van het socialisme en de staat

De veranderingen na de omwenteling zijn extreem tenoemen, vooral in vergelijking met andere post-socialistische landen, zoals buurlanden Letland en Litouwen. Dit heeft met name te maken met de mate van Russificatie die tijdens de Sovjet-Unie bewerkstelligd is. Terwijl Litouwen een beperkte stroom Russischtalige immigranten te huisvesten kreeg, was het aandeel Russischtalige immigranten in Letland en Estland aanzienlijk (ongeveer 30%).

Dit heeft gedurende de gehele Sovjettijd geleid tot een grote aandacht voor eigen cultuur en identiteit. Een identiteit die nauw verwant was met Finland (Fins en Ests zijn ook als taal verwant), waardoor de banden tussen beide landen altijd sterk zijn gebleven. Concreet zorgde de culturele maar ook fysieke nabijheid voor een venster op

het 'Westen', waardoor de oriëntatie op westerse waarden altijd sterk aanwezig waren. De combinatie van een grote Russischtalige bevolking, met de altijd aanwezige dreiging vanuit het oosten, heeft geleid tot de vorming van een homogene Estse elite (zowel binnen Estland als in ballingschap of gevlucht) die te karakteriseren is als conservatief-liberaal. Aangezien deze elite de Sovjettijd altijd als een bezetting heeft gezien valt ook de afkeer van het socialisme te begrijpen. Deze ingrediënten leidden na de implosie van de Sovjet-Unie begin jaren '90 en de onafhankelijkheid in 1991 tot een verregaande liberalisering en deregulering, met als resultaat een liberaal kapitalisme met een marginale rol van de overheid. Zeker tijdens de eerste jaren van dit 'Wild West Capitalism' was de overgang heftig, mede vanwege de grote instroom van buitenlands (Scandinavisch) kapitaal, waardoor veel voormalige overheidsbestedingen in buitenlandse handen kwamen. Zelfs de Wereldbank en het IMF waren geschokt door de radicale ommekeer onder de eerste verkozen president Mart Laar en dachten dat deze omwenteling te snel ging. Zijn opvattingen waren kenmerkend voor de nieuwe politiek van het onafhankelijke Estland: het enige boek dat hij ooit gelezen had was *Capitalism and Freedom* van Milton Friedman; Margaret Thatcher was zijn grootte inspiratiebron; en zijn slogan was: 'Just do it'.

Heftig wild-west kapitalisme door Scandinavisch kapitaal

Deze liberale kijk op de wereld leidde niet alleen tot een oriëntatie op de markt, ook de mogelijkheden van de overheid tot interventie werd drastisch beperkt. Zowel op nationale schaal als op lokale schaal werden wet- en regelgeving beperkt tot het hoogstnoodzakelijke. Dit betekende dat bij ruimtelijke ontwikkelingen het initiatief bij de markt ligt en dat de overheid slechts reageert. Zelfs als er wettelijke mogelijkheden zijn om te interveniëren, dan zorgt het politieke klimaat voor terughoudendheid bij ontwikkelingen. In wat volgt zullen de effecten op de stedelijke ontwikkeling van Tallinn beschreven worden. Het uitgangspunt daarbij is de archipel en de afzonderlijke eilandjes: de Oude Stad, Kalamaja en de wijken die tijdens de Sovjettijd gebouwd zijn: Mustamäe, Õismäe en Lasnamäe.

Hernieuwde aandacht voor de Oude Stad

Sinds de onafhankelijkheid in 1991 is er een hernieuwde aandacht voor de oude binnenstad van Tallinn. Ten eerste was de hernieuwde aandacht voor de wortels van de Estse identiteit een middel om de afkeer van het socialisme duidelijk te maken. Ten tweede kwam het toerisme in Tallinn tot bloei, een ontwikkeling die overigens al in het laatste decennium van de Sovjet-Unie begonnen was. Deze twee ontwikkelingen hebben ervoor gezorgd dat er een 'toeristificatie' heeft plaatsgevonden in de middeleeuwse Hanzestad, terwijl ten oosten van de oude stad in de wijk Maakri een hypermodern 'Central Business District' is verrezen dankzij de instroom van buitenlands kapitaal. Dankzij de instroom van buitenlandse kapitaal en een verdere 'toeristificatie' van de oude binnenstad is de woonfunctie naar de achtergrond verdreven. Tegenwoordig is de Oude Stad vooral een populaire bestemming voor

De Russen wonen in de flats, de Esten in de houten huizen

de vele toeristen die onder andere met cruiseschepen aanmeren in Tallinn. Het erfgoed van de Oude Stad werd als toeristische trekpleister in ere hersteld, wat samen met buitenlandse kapitaal tot een spectaculaire prijsontwikkeling van de vastgoedmarkt leidde.

De houten huizen van het pre-socialisme

Het meest kenmerkende aan de wijk Kalamaja, gelegen ten noordwesten van de Oude Stad, zijn de vele houten huizen. In de middeleeuwen bestond Tallinn net als vele anderen steden al grotendeels uit houten bebouwing. De houten huizen die men nu aantreft in de wijk zijn echter vooral gebouwd sinds de industrialisatie van Tallinn eind 19e eeuw. Deze industrialisering werd gestuurd vanuit Sint-Petersburg door Peter de Grote en kwam laat op gang. Hoewel de industrialisatie laat was begonnen, werd het volgens Tsaristisch beleid in rap tempo uitgevoerd, waardoor een deel van de middeleeuwse poorten gesloopt werden zodat er omvangrijke spoorssystemen aangelegd konden worden. Er werden fabrieken gesticht ten noorden van de Oude Stad, in Tallinn-noord (Põhja-Tallinn), waar de arbeiders dus in houten huizen woonden. Het aantal arbeiders in Tallinn-noord verdrievoudigde tussen 1870 en 1917 van 9.800 naar 30.000, voornamelijk Russen die werk vonden in de vele scheepswerven.

De houten huizen werden voornamelijk illegaal gebouwd en vormden een groot probleem vanwege het grote brandgevaar. Vandaar dat de Finse architect Saarinen in 1911 het voorstel deed om ten oosten van het voormalige zomerpaleis van Peter de Grote een groene voorstad 'Lasnamäe' te realiseren, dat tegen het jaar 2000 140.000 inwoners moest kunnen huisvesten. Deze plannen werden echter niet uitgevoerd vanwege de eerste Estse onafhankelijkheid in 1920. De bevolking van Tallinn bleef groeien door een verdere industrialisering in Tallinn-noord: Paljassaare en Kopli.

Massaproductie door de Sovjets

Na de Tweede Wereldoorlog werd Estland als een socialistische Sovjet-republiek opgenomen in de Sovjet-

Oude industrie op de voorgrond, met de hoofdkantoren van Zweedse banken op de achtergrond. Foto: Kooij

Unie, met de daarbij behorende utopieën, collectivisatie en Russificatie. Naast het herstel van de geleden oorlogsschade moest er huisvesting gevonden worden voor de honderdduizenden Russischtalige immigranten. Voor deze laatste groep werden in Stalinistische- of bruidstaartstijl arbeiderspaleizen ontworpen rondom de industriegebieden van Noord-Tallinn, en voor partijbonzen ruime appartementen met opvallende architectuur in het centrum.

De voorsteden Mustamäe, Oismäe en Lasnamäe (de Mäe's) zijn allen tijdens de Sovjet-Unie gebouwd, gebruikmakende van nieuwe bouwtechnieken. De huidige staat van de Mäe's verschilt nogal vanwege de woonvoorkeuren tussen Est- en Russischtaligen en in hoeverre de voorsteden afgebouwd zijn. Mustamäe (wat 'zwarte heuvel' betekent) was de eerste voorstad (65.000 inwoners) die volgens Le Corbusier's modernistische planningsidealen gerealiseerd werd tussen 1962 en 1973. Volgens de 'wijkgedachte' werd de stad opgedeeld in min of meer zelfvoorzienende micro rayons met voorzieningen en werkgelegenheid. De nieuwe planningsidealen verschoven de aandacht van de oude stad naar de periferie, geheel in lijn met de tabula rasa-gedachte en het verlangen naar een nieuwe wereld.

Op ieder knooppunt verrijzen nieuwe shopping malls

Na Mustamäe zouden er nog twee voorsteden uit de grond gestampt worden. Door moderne constructietechnieken konden op relatief korte termijn flinke woonwijken gerealiseerd worden. Eerst werd Väike-Õismäe (25.000 inwoners) gebouwd (tussen 1968 en 1975), later Lasnamäe (ruim 100.000 inwoners, vanaf 1973). Väike-Õismäe is in de vorm van een bloem ontworpen, met een vijver in het midden, terwijl de basis van Lasnamäe twee parallelle snelwegen waren die uitgehouwen waren uit het kalksteen. Lasnamäe's plan voorzag een stad van 200.000 inwoners, maar door de Tweede onafhankelijkheid in 1991 is de voorstad nooit afgebouwd en zijn er nog veel lege plekken en rommelige stukken land aanwezig tussen de hoge woontorens en flats. Vanwege de hiërarchie in de Socialistische Partij werden de nieuwe voorsteden vooral bewoond door Russischtalige immigranten die afgekomen

waren op de relatief goede economische ontwikkeling van Estland. Dit betekende dan ook automatisch dat de Eststalige bevolking voornamelijk in de oude wijken van de stad woonden, verstoken van het comfort van de moderne huizen.

Een nieuwe politiek

Na het uiteenvallen van de Sovjet-Unie keerde de Estse bevolking zich af van de socialistische voorsteden (de Mäe's) en trok de oudere wijken van Kristiine in. Ze bouwden massaal nieuwe zelfstandige woonhuizen aan de rand van de stad, waardoor in Piritä (oost) en Nõmme (zuid) ongecontroleerde suburbanisatie ontstond. De Russischtaligen stonden door de nieuwe identiteit- en taalpolitiek op de tweede plaats en bleven wonen in de socialistische wijken (ook het nooit afgebouwde Lasnamäe). Mustamäe en Väike-Õismäe worden tegenwoordig bewoond door zowel Est- als Russischtaligen, terwijl Lasnamäe voor 70% bewoond wordt door Russischtaligen. Mustamäe wordt erg gewaardeerd door Esten, terwijl de Russischtaligen Lasnamäe en haar modernere appartementen waarderen.

Vanwege de verdrukking uit het stadscentrum (de hoge vastgoedprijzen en de vele toeristen) zoeken de jonge en hoogopgeleide Esten elkaar op in de wijken rondom de Oude Stad, zoals Kalamaja. Dat heeft de afgelopen jaren geleid tot een omgekeerde verpaupering van de buurt, waardoor de vastgoedprijzen de afgelopen jaren zijn gestegen. Omdat alle ontwikkeling op private initiatieven gestoeld is en er verder weinig coördinatie vanuit de overheid plaatsvindt, is de ontwikkeling binnen de wijk nogal hapsnap. Vervallen houten huizen worden afgewisseld met modern gerenoveerde houten huizen met glanzende zinken daken.

Kritiek op het gebrek aan coördinatie

De effecten van het liberaal kapitalisme met een marginale rol van de overheid zijn niet gering in Tallinn. Vanwege het gebrek aan coördinatie en het primaat van de markt zijn de verschillen tussen de wijken en voorsteden soms enorm. De vastgoedprijzen in wijken zoals Kalamaja zijn flink gestegen, terwijl de vastgoedprijzen van Lasnamäe blijven dalen. Door de autonomie van private ontwikkelaars verrijzen er bij ieder knooppunt in de stad nieuwe 'shopping malls' (terwijl de inwoners van Tallinn al 2m² p.p. aan winkelopervlak hebben). Er is dan ook kritiek op het gebrek aan coördinatie van ruimtelijke ontwikkelingen en het ontbreken van instituties die deze vastgoedspeculatie en private -hapsnap- gebiedsontwikkeling kunnen reguleren. Door het ontbreken van zulke instituties is het mogelijk dat Tallinn zich zo divers ontwikkelt, waarbij het moeilijk te voorspellen is welk deel van de archipel het volgende 'slachtoffer' is van gentrification of speculatie.

Literatuurselectie

Boerefijn, P. 2010. Estand: de metamorfose van een Sovjet-Unie kolonie. In: Paul, L. & De Pater, B. (eds.) Midden- en Oost-Europa: Geografie van een transitiezone. Assen: Van Gorcum.
Hasselblatt, C. 2012. Van IJstijd tot Skype. Korte geschiedenis van Estland, Garant.
Matinez, F. 2014. Tallinn as a City of Thresholds. Journal of Baltic Studies, pp. 1-29.
Sykora, L. & Bouzarovski, S. 2012. Multiple transformations conceptualising the post-communist urban transition. Urban Studies, 49, pp. 43-60.
Tammaru, T., Leetmaa, K., Silm, S. & Ahas, R. 2009. Temporal and Spatial Dynamics of the New Residential Areas around Tallinn. European Planning Studies, 17, pp.423-439.

Henk-Jan Kooij (h.kooij@fm.ru.nl) is post-doc en docent aan de Radboud Universiteit Nijmegen en begeleidt jaarlijks studenten op veldwerk in Tallinn.

MINSK:

Zelfs 25 jaar na de val van de Sovjet-Unie, wordt Minsk door velen nog steeds beschouwd als een typische socialistische stad. Verscheidene initiatieven van jonge Minskenaren geven echter vorm aan een veranderend karakter van deze modernistische metropool. Zodoende wordt de interactie tussen de stad en haar bewoners opnieuw uitgevonden.

EEN STAD IN TRANSITIE

De eerste jaren na de Oktoberrevolutie in 1917 werd Wit-Rusland, net als andere Sovjetstaten, getraakteerd op een vloedgolf aan avant-garde- en utopische architectonische en stedenbouwkundige projecten. Deze projecten maakten deel uit van de opbouw van een moderne, industriële samenleving. De principes van het hoog-modernisme, een beweging die zijn overtuiging haalde uit de 'oneindige vooruitgang' van de mens, lagen hieraan ten grondslag. Deze vorm van stedenbouw zou bijdragen aan de realisatie van een rationeel-geplande glorieuze toekomst. Dit fenomeen is uitgebreid bediscussieerd in de academische literatuur, en komt bijvoorbeeld aan bod in klassiekers van Le Corbusier, James Scott, Michel Foucault en David Harvey.

Uit deze werken wordt duidelijk dat modernistische stedenbouw de lokale tradities en de bestaande architectuur veelal totaal ontkend. Utopische projecten zoals 'vliegende steden' of gigantische constructies die de Toren van Babel nabootsten, waren hiervan het gevolg. Voorbeelden zijn het ontwerp voor het Paleis van de Sovjets in Moskou en het daadwerkelijk gebouwde operagebouw in Minsk.

Minsk als modernistische stad

Minsk is het schoolvoorbeeld van de typische modernistische stad. De stad heeft verschillende historische trauma's en drastische fysieke veranderingen doorstaan. Tijdens de Eerste Wereldoorlog werd er hard gevochten in de stad, en in diezelfde periode verloor Minsk, als gevolg van de bolsjewistische revolutie in 1917, haar bourgeoisie. Niet lang daarna vond de Stalinistische onderdrukking van de lokale intelligentsia plaats, terwijl de bezetting door Nazi-Duitsland gedurende de Tweede Wereldoorlog een desastreus effect had voor de Joodse populatie van

Minsk. Foto: Marco Fieber

CASUS Yanina Kazachuk - *Vertaald door themaredactie*

de stad. Om deze redenen zou Minsk de droomstad van elke modernist kunnen zijn: een traumatisch verleden, in afwachting van een triomfantelijke, hoopvolle toekomst, die zal uitmonden in de uiteindelijke overwinning van het communisme.

De architectuur in Minsk weerspiegelt veel van de ideeën van Le Corbusier, de befaamde Frans-Zwitserse modernistische architect en planoloog wiens utopische ideeën van grote invloed waren op veel socialistische architecten, en daarmee op het imago van veel Sovjet-steden. Aan het begin van de twintigste eeuw presenteerde hij de ideale 'Stad van Morgen', geïnspireerd op de ideeën van het rationalisme en functionalisme, en gestoeld op het ideaal van gelijkheid en eenvormigheid. Een bijproduct was de toegenomen mogelijkheid om de bevolking te controleren. In Minsk werd het rationalisme belichaamd door grote lanen die werk- en recreatieve zones van elkaar scheidde. De bevolking werd gesegregeerd op basis van hun rol binnen de socialistische arbeidsmarkt. Zo vind je in het centrum van Minsk 'het Huis van de Componisten' en 'het Huis van de Militairen'. Iedereen die niet tot deze culturele of politieke elites gerekend werd, woonde in de slaapwijken aan de stadsrand. Deze slaapwijken bestaan uit vier- of vijf-laags blokken waar twee- tot driehonderd families onderdak vinden: men leefde niet in een huis, men leefde in een staat. De grote, pretentieuze Stalinistische gebouwen in het centrum weerspiegelden allemaal de grootsheid en de dominantie van de stad (als verlengstuk van de staat) over haar burgers.

De eerste indruk van veel buitenstaanders die vandaag de dag Minsk bezoeken, is het intimiderende gevoel van 'kleinheid' en 'onzichtbaarheid'. Vaak wordt gesteld dat deze architectonische en planologische patronen onderdeel waren van de Sovjet-ideologie: door het veranderen van de leefomgeving van mensen, is het mogelijk om hun persoonlijkheid te veranderen en controle over hen uit te oefenen. De oorlog tegen de oude manier van leven veranderde langzaam in een oorlog tegen de gehele prerevolutionaire stad en alles wat maar te maken had met haar bourgeoisieverleden. Er is dus een reden waarom Sovjet steden zo Sovjet-achtig ogen: de Sovjet-architectuur was bedoeld om een nieuwe mens te creëren: de 'Homo Sovieticus', de Sovjet-mens.

Van voorbijganger tot schepper

Het einde van het Sovjet-tijdperk luidde het einde in van de Sovjet-leefstijl. De jaren negentig van de vorige eeuw markeerden een nieuw tijdperk in het stedelijke leven van Minsk: in korte tijd werd het imago van de verguisde bourgeoisie nieuw leven ingeblazen, en alle negatieve connotaties uit het Sovjet-tijdperk verdreven. Vanaf dat moment schoten de Westers-aandoende cafés voor de 'nouveau riche' als paddenstoelen uit de grond, veroverden auto's van buitenlandse merken de straten van Minsk, en nam het aanbod van Westerse producten hand over hand toe. Sindsdien doet Minsk steeds meer aan als een ordelijke en burgerlijke Europese provinciestad, afgezien van enkele recente politieke en economische crises en opstanden. Een aantal van de functionalistische en autoritaire karakteristieken uit de Sovjet-tijd zijn echter nog steeds waarneembaar in het hedendaagse Minsk.

Hoewel de nieuwe sociale en economische orde nieuwe consumptiepatronen met zich mee heeft gebracht, is er in eerste instantie weinig veranderd aan de omgang tussen burger en staat – zeker op het gebied van ruimtelijke planning. In fysiek opzicht representeert Minsk dan ook nog steeds de vertrouwde Homo Sovieticus-gedachte.

De opkomst van nieuwe sociale netwerksites heeft de manier waarop bewoners van Minsk omgaan met hun stad echter wel degelijk zichtbaar veranderd. Door middel van nieuwe sociale samenwerkingsverbanden eigent een generatie jonge stedelingen de stad zich op een nieuwe manier toe. Veel Minskenaren van een oudere generatie zetten hun gebruikelijke leven voort, dat zich vaak afspeelt op een klein aantal vaste plekken in de stad, zoals werk, thuis, studieplek, supermarkt. De stad is voor de meeste mensen louter de bewegingsruimte tussen deze plekken. De nieuwe groep stedelingen daarentegen, bestaat uit jonge, actieve burgers die hun eigen stad 'creëren', zowel online als offline. In tegenstelling tot de verticale, hiërarchische sociale relaties uit het vorige tijdperk, probeert deze groep een autonoom, horizontaal sociaal netwerk te realiseren waarbij zij de lege straten tot leven wekken. Op deze manier zijn er nieuwe interessante plekken ontstaan, zoals kunstcafés en onafhankelijke kunstgalerijen in verlaten fabriekshallen en kneuterige houten huisjes. Straten raken steeds meer gevuld met fietsen, graffiti en merkwaardige sculpturen.

Ook vinden de laatste jaren nieuwe evenementen plaats, zoals openluchttheaters, filmfestivals, museumnachten, fotografietentoonstellingen, publieke lezingen over verscheidene thema's en andere soortgelijke moderne stedelijke initiatieven. De groep nieuwe stedelingen heeft haar eigen online media – stedelijke magazines en blogs over Minsk, waarmee zij de publieke opinie over de stad naar hun hand proberen te zetten, en waar ze stedelijke vraagstukken die er voor hen toe doen ter discussie stellen.

Protest

Al deze initiatieven zouden geïnterpreteerd kunnen worden als een vorm van protest tegen de geërfde hiërarchische stedelijkheid uit het socialistische tijdperk. Het zijn stuk voor stuk daden waarbij de stad opnieuw wordt toegeëigend en er een persoonlijker karakter wordt gecreëerd. Op de lange termijn zullen de inspanningen van deze groeiende groep de interactie tussen bewoners en hun stad fundamenteel hervormen: van 'voorbijganger' – een passieve gebruiker, consument van de stad en haar diensten tot een actieve 'burger' en 'schepper' van de ruimte in de stad.

In zekere mate begint een voorheen anonieme, vervreemde en abstracte stad te veranderen in een "creatief project", waaraan iedereen mag bijdragen. Door het samen scheppen van nieuwe, vertrouwde en knusse plekjes kan men zich weer identificeren met de stad en andere bezoekers. De toekomst moet leren of de nieuwe post-socialistische avant-garde ook het dagelijks leven van de gewone Minskenaren drastisch zal veranderen.

Literatuurselectie

Foucault, M. (1991) *Discipline and Punish: The Birth of the Prison*. London: Penquin.

Harvey, D. (2008) *The Right to the City*, *New Left Review* 53 (September-October), pp. 23 – 40.

Le Corbusier (2000) *The City of Tomorrow and Its Planning*. New York: Dover Publications Inc.

Scott, J.C. (1998) *Seeing Like a State: How Certain Schemes to Improve the Human Condition Have Failed*. New Haven and London: Yale University Press.

Yanina Kazachuk (yanina_k@hotmail.ru) is geboren in Minsk en doet momenteel haar MSc in Sociologie aan de Universiteit van Edinburgh. Haar masterscriptie gaat over stedelijke transformatie van post-Sovjet landen en 'the right to the city'.

CRAZY COMMUNISM OF SERIEUZE KANS?

Hoe ga je om met toeristen die vooral geïnteresseerd zijn in een verleden dat jijzelf liever zo gauw mogelijk vergeet? In Nowa Huta, prototype van een socialistische industriële stad nabij het Poolse Krakau, vinden jongeren creatieve oplossingen.

Na een ritje in een Trabant stap je uit bij een jaren zeventig appartement voor een rondleiding onder het genot van een glas wodka en augurken. Een groep jonge Polen is begonnen alternatieve tours voor toeristen aan te bieden in de socialistische new town Nowa Huta. Gebouwd aan de rand van cultuurstad Krakau, vormt Nowa Huta een schril contrast met de druk bezochte Krakause historische binnenstad, ook wel het 'Florence van Polen' genoemd. Jonge ondernemers uit de regio springen in op een toenemende vraag naar gethematiseerde en op maat gemaakte toeristische producten. Op zoek naar een authentieke ervaring vormt de recente socialistische geschiedenis zo'n nieuw toeristisch product. Dit artikel geeft een inzicht in de rol die toerisme kan spelen om creatieve ondernemers een kans te geven betwist erfgoed in een nieuw daglicht te zetten.

Ongewenst erfgoed?

Na de val van het IJzeren Gordijn werden de poorten naar de voormalig socialistische staten in Centraal en Oost-Europa wijd opengezet voor toeristen uit het Westen. Men wilde de veertig jaar socialisme zo snel mogelijk achter zich laten en richtte zich op toenadering tot de Europese Unie. Het socialistische verleden werd zoveel mogelijk genegeerd, pre-socialistische folklore werd in ere hersteld en 'typisch Europese' cultuursteden werden gepromoot. Zo werden Praag en Krakau in 2000 de eerste post-socialistische Europese Cultuurhoofdsteden.

Veel andere steden worstelden echter met hun

socialistische erfgoed (zie ook artikel van Vermeer in deze AGORA); behalve dat het herinnerde aan een verafschuwde verleden, paste het erfgoed niet in de beoogde, post-socialistische nationale identiteit. Vooral de enorme communistische pronkstukken in de vorm van bombastische paleizen of modernistische hoogbouw midden in de stadscentra waren een doorn in het oog van zowel bewoners als regeringen. Tot op de dag van vandaag confronteren deze gebouwen bewoners dagelijks met dit verleden.

Eerste socialistische stad van Polen

Een stad waar het schier onmogelijk was om het socialistische verleden uit te wissen, is het Poolse Nowa Huta. Nowa Huta werd in 1949 gebouwd rondom een van Polens grootste staalfabrieken als ideaaltypisch model van het socialistische realisme. De ideologie van de socialistische stad was onder meer terug te zien in de architectuur, in straatnamen als de Zesjarenplanlaan en de naam van de lokale krant: 'Budujemy socjalizm' (*Laten we socialisme bouwen*). Het verhaal gaat dat de locatie naast Krakau niet alleen gekozen was vanwege het vlakke terrein, de nabijheid van grondstoffen uit Oekraïne of een groot aanbod van arbeidskrachten. Krakau werd beschouwd als een intellectuele stad zonder socialistische traditie, en dus als een potentiële bedreiging voor de ordehandhaving. De bouw van Nowa Huta, dat duizenden arbeiders ging huisvesten, moest zodoende de steun voor het socialisme vergroten in het zuiden van Polen, en van Krakau een

proletarische stad maken. Op het hoogtepunt, eind jaren zeventig, waren de staalfabrieken in Nowa Huta de grootste in Europa en woonden er 223.000 mensen in de stad.

Botsende verwachtingen

Voor veel Westerse toeristen boden de 'nieuwe' landen na het heropenen van de grenzen een spannend alternatief voor het massatoerisme elders in Europa. Hun massale interesse past in een meer algemene verandering in postmodern toerisme, waarin toeristen niet alleen steeds meer op zoek zijn naar unieke ervaringen, maar ook nog eens ervaringen die aansluiten op persoonlijke interesses. Veel toeristen die Centraal en Oost-Europa bezochten, waren dan ook geïnteresseerd in het communistische verleden van de regio. Deze nieuwsgierigheid stuitte echter op onbegrip bij de ontvangende gemeenschappen. Onbegrip dat niet alleen afkomstig was van bewoners. Ook toeristische diensten en organisaties gaven er de voorkeur aan de periode van het socialisme te verzwijgen.

Stadssafari

De Poolse jongeren in Nowa Huta springen nu in dit gat dat is achtergelaten door de traditionele toeristische diensten. Een groep jonge stadsgidsen uit Krakau kwam op het idee zogenaamde stadssafari's te organiseren voor toeristen die de alternatieve plekken van Krakau willen bezoeken. De inhoud van hun 'Crazy Guide Communism Tours' wordt aangepast aan de wensen van de deelnemers. Met het concept anticiperen ze op de specifieke wensen van de postmoderne toerist, die inmiddels massatoerist geworden is in 'Europees, niet-communistisch' Krakau. De nabijheid van Krakau speelt dus een grote rol in de ontwikkeling van het toeristisch potentieel van Nowa Huta én (indirect) in het herwaarderen van socialistisch erfgoed als toeristisch product. Het grote contrast tussen beide steden is onderdeel van de beleving.

De toeristen ervaren in een Trabant, bij de staalfabrieken, in een traditioneel restaurant en uiteraard op straat een gereconstrueerde versie van het dagelijks leven in het Nowa Huta tijdens het communistisch bewind. Door kitscherige attributen uit het verleden te combineren met ervaringen van bewoners, vormen de tours een aantrekkelijke combinatie van vermaak en informatie. Daarbij ligt de nadruk op het alledaagse leven in Nowa Huta, waardoor in de tours geen politiek oordeel geveld wordt over het socialisme in Polen. 'Crazy Guides Communism Tours' is zodoende, ondanks dat de naam wellicht anders suggereert, een voorbeeld van een pragmatische, apolitieke benadering van socialistisch erfgoed.

De bouw van arbeidersstad Nowa Huta moest de steun voor het socialisme vergroten

Nieuwe post-socialistische identiteit?

Inmiddels is ook het officiële toeristenbureau van Krakau overtuigd van het toeristisch potentieel van Nowa Huta. Zo zijn er op straat borden te vinden met toeristische informatie; vrij uitzonderlijk voor een grijze buitenwijk. 'Een levende legende van het communisme', zo valt op hun site te lezen. Het klinkt even alsof het socialistische verleden door middel van toerisme een nieuwe plek in de Poolse post-socialistische identiteit veroverd. Maar even

informatiebord voor toeristen.
Foto van Van den Berg en De Weerd

Arlette van den Berg (arlette.vandenberg@ees.kuleuven.be) is naast haar baan als juniordocent sociale geografie aan de Universiteit Utrecht betrokken bij een Europees projectvoorstel over het toeristisch potentieel van new towns aan de KU Leuven.
Remmelt de Weerd (mail@remmelt.eu) is politiek geograaf met bijzondere interesse voor burgerschaps- en identiteits-vraagstukken in post-socialistisch Europa.

verder op de website lezen we de dreigende woorden: '(...) a hallmark development from the days when the watchful eye of Comrade Stalin kept vigil from the Kremlin'. In de resterende tekst wordt vooral ingegaan op de interessante stedenbouwkundige facetten van Nowa Huta 'vanuit een ander oogpunt', zoals de strakke planning van de stad of de oorbel uit 2000 voor Chr. die er werd gevonden. Met een dergelijke neutrale weergave van de geschiedenis kan voorbij gegaan worden aan het socialistische aspect ervan; hetgeen ook terug te zien is op de borden met toeristische informatie.

De 'Crazy Guides Communism Tours' proberen de toerist juist zoveel mogelijk te betrekken bij het socialistische verleden, zonder zich er politiek over uit te spreken. Het verleden wordt niet gedemoniseerd, waardoor Nowa Huta en haar bewoners het een positieve plek kunnen geven in hun post-socialistische identiteit. Een verdere, duurzame uitbouw van deze nu nog toeristische nichemarkt op vergelijkbare plaatsen heeft daarmee de potentie een waardevolle bijdrage te leveren aan zowel het behoud van modern cultureel erfgoed, als het welzijn van haar bewoners.

Literatuurselectie

Knudsen, B. T. (2010) The past as staged-real environment: communism revisited in The Crazy Guides Communism Tours, Krakow, Poland. Journal of Tourism and Cultural Change, 8, nr. 3, pp. 139-153.
Kotlinsky, W. (2004) The Government's role in stimulating national tourism development: the case of Poland. In: Hall, D. (Ed.) Tourism and Transition. Governance, Transformation and Development. Wallingford: CABI Publishing.
Stenning, A. (2000) Placing (Post-) Socialism The Making and Remaking of Nowa Huta, Poland. European Urban and Regional Studies, 7, nr.2, pp.99-118.
Young, C., & Kaczmarek, S. (2008) The Socialist Past and Postsocialist Urban Identity in Central and Eastern Europe. The Case of Łódź, Poland. European Urban and Regional Studies, 15, nr. 1, pp.53-70.

Het cultuurpaleis in Warschau. Foto: Bkang83

DE VLOEK VAN SOCIALISTISCH ERFGOED

Veel post-socialistische steden staan voor een ingewikkeld dilemma: er moet een antwoord worden geformuleerd op het erfgoed uit het socialistische tijdperk. Afbreken lijkt intuïtief een logische oplossing, maar vaak is dat onrealistisch of zelfs onwenselijk.

In 1989 voltrok zich in Midden- en Oost-Europa een reeks contrarevoluties. De socialistische regimes gaven hun monopolie op het bestuur op, en daarmee hun voorrecht op de duiding van de geschiedenis, economie en politiek. Architectuur gold niet langer als een instrument om de bevolking die onweerlegbaar geachte interpretatie fysiek op te leggen. Veel landen blijven echter, tot op de dag van vandaag, worstelen met deze, soms omstreden, architectonische erfenissen. De stad en haar erfgoed aan de nieuwe realiteit aanpassen vergt vele jaren en soms zelfs decennia, maar in hoeverre is afbraak van karakteristieke communistische monumenten en gebouwen wenselijk? Volgens de Poolse cultureel geograaf Mariusz Czepczyński zijn er veel argumenten voor 'een officieel beleid van collectief geheugenverlies', zeker nu voormalige tegenstanders als gelijkwaardigen verder moeten. Maar hij merkt ook op dat 'het in de praktijk nooit mogelijk is gebleken het verleden door dwang te vernietigen'. Bovendien dringt zich de vraag op of afbraak geen ontkenning van het verleden is. Casussen in Sofia, Leipzig en Warschau geven drie verschillende antwoorden op dit spanningsveld.

Het Cultuurpaleis is onmiskkenbaar een indringer in Warschau.

Democratie tegenover Bill Clinton

Een casus waarbij dat spanningsveld bijzonder relevant is, is het mausoleum voor het lichaam van Georgi Dimitrov, de eerste leider van de Volksrepubliek Bulgarije, in Sofia. Na 1989 werd sloop geopperd, maar een alternatief was om het te behouden als een algemeen mausoleum voor alle terreurslachtoffers. Dat ging niet alleen om tegenstanders van het communistische regime, maar ook om tegenstanders van de Turkse overheersing in de 19e eeuw en het fascisme. Architecten kwamen eveneens met creatieve voorstellen: zo werd voorgesteld er een bibliotheek, een departement van het Nationaal Museum of zelfs een discotheek in te huisvesten. Ook waren er plannen het te verplaatsen naar een park en het daar tot een gecultiveerde ruïne te laten vervallen om zo het gebrekkige aanzien van het socialisme in het huidige Bulgarije te duiden. Er gebeurde echter niets, mede door de breedgedragen mening dat het een elegant gebouw was dat in de omgeving paste. De discussie kabbelde voort, en afbraak leek steeds minder aan de orde. Dat veranderde plotseling toen minister-president Ivan Kostov in 1999 besloot dat het mausoleum moest verdwijnen. Tweederde van de bevolking was tegen, maar het lijkt erop dat hij wilde voorkomen dat de Amerikaanse president Bill Clinton het socialistische erfgoed, gelegen op een van de belangrijkste pleinen van de stad, tijdens zijn bezoek enkele maanden later nog zou kunnen zien. En zo geschiedde.

Met de fysieke afbraak is het mausoleum echter nog niet uit het geheugen van de stedelingen verdwenen. Het is nog steeds niet ongebruikelijk om 'bij het mausoleum' af te spreken, ook al is die plek nu leeg. De filosoof Jacques Derrida sprak in dat verband over 'de aanwezigheid van het afwezige'. Dat nuanceert een andere conclusie van Czepczyński, die beweert dat steeds minder mensen zich de oorspronkelijke functie van de plek herinneren als de belichaming van de functie is verdwenen. De

vervolgconclusie die hij daaraan verbindt, blijft echter onverminderd legitiem: 'Karakteristieke plekken van totalitarisme moeten beter gebruikt kunnen worden, in plaats van vervangen zijn door een mooi plein met viooltjes. Het vernietigen van een monument, een symbool dat een hevig bekritiseerde macht representeerde, was een vorm van catharsis, een manier om opnieuw te beginnen.'

Marx en de kerk

Een bijzondere categorie van het socialistisch erfgoed betreft gebouwen die niet toevallig geplaatst zijn op locaties waar voorheen belangrijke gebouwen uit de pre-socialistische tijd stonden. Om de overwinning van het atheïstische socialisme op het christendom te duiden, werden bijvoorbeeld verschillende religieuze gebouwen afgebroken en vervangen door iconen van het nieuwe regime. Na 1989 kwam die beslissing vaak als een boemerang terug, maar niet zonder een verhit debat daaraan voorafgaand. Een goed voorbeeld hiervan is de Paulijnse kerk in Leipzig, die sinds 1543 behoorde tot de universiteit van de stad en die de Tweede Wereldoorlog vrijwel ongeschonden was doorgelopen. Het socialistische stadsbestuur wilde in 1968 echter een plein met een socialistisch karakter maken op deze plek. De kerk paste daar natuurlijk niet in en werd ondanks verschillende protesten, vanuit onder andere de theologische faculteit, opgeblazen. Op haar plek kwam het nieuwe hoofdgebouw van de universiteit te staan met een reliëf van het hoofd van Karl Marx op dezelfde plaats als de voormalige, prominente ingang van de kerk. Het enorme reliëf werd niet alleen een marxistisch icoon, maar symboliseerde ook de overwinning op de christelijke traditie van de universiteit. Na 1989 ontstonden burgerinitiatieven om de kerk te herbouwen, maar deze maakten weinig los. In 1998, dertig jaar na de vernietiging van de kerk, werd het reliëf omgeven door een stalen frame dat de contouren van de voormalige kerk in herinnering riep. Visuele verwijzingen naar Marx zijn in Duitsland niet per definitie omstreden. Het gaat daarbij veel meer om zijn rol als Duits filosoof dan om zijn belang voor het socialisme. Daarom is het niet vreemd dat het reliëf tot 2006 bleef hangen, toen het alsnog te controversieel werd.

Stadsrand als brandpunt van de historie

De directe aanleiding voor verwijdering van het reliëf was het gegeven dat de universiteitscampus moest worden heringericht. Hiervoor werden gebouwen uit het DDR-tijdperk gesloopt. In 2007 werd het hoofdgebouw afgebroken om plaats te maken voor nieuwbouw, ontworpen door de Nederlandse architect Erick van Egeraat, met

Reliëf van het hoofd van Karl Marx, tot 2006 te zien op het hoofdgebouw van de universiteit in Leipzig. Foto: Bundesarchiv Bild, via Wikipedia

opzichtige verwijzingen naar de voormalige kerk. Om zowel esthetische als ideologische redenen kon het reliëf niet terugkomen, dus werd besloten het naar een nog onbekende locatie te verplaatsen. Plaatsing in de universiteitstuin ter verduidelijking van de geschiedenis van de universiteit was een optie, maar het bestuur wees dit af. Officieel om technische redenen, zoals het gewicht en de afmetingen, maar daarnaast waren er politieke redenen voor dit besluit. Het bestuur wilde namelijk niet geassocieerd worden met socialistische symbolen. Na lange debatten wees het bestuur een afgelegen universiteitsdepartement als locatie aan, drie kilometer buiten het stadscentrum. Het was beslist controversieel om het reliëf met publiek geld te restaureren en te verplaatsen naar een semipublieke locatie. De lokale krant publiceerde lezersbrieven over de kwestie, veelal protesterend tegen het besluit, en lokale prominenten kwamen met alternatieve voorstellen. Een daarvan was om het reliëf te verplaatsen naar een heuvel bij de stadstrand, waar ook de resten van de kerk waren begraven. Burkhard Jung, burgemeester van Leipzig, bemiddelde in de kwestie. Hij wees op de ironie van dit lot: men zou zich niet beter tonen dan het gehate socialistische regime. Uiteindelijk werd vastgehouden aan de eerder genoemde locatie, maar niet zonder een toelichting waarin staat dat men zich distantieerde van Marx en het socialisme. Het resultaat wordt algemeen beschouwd als een oplossing waarmee de universiteit zowel haar verleden accepteert als zich ervan distantieert. Hoewel er in het ontwerp van Van Egeraat een gebedsruimte is opgenomen op de locatie van de voormalige kerk, is een echte 'wederopbouw' nooit overwogen. Een replica was ook niet wenselijk, omdat het de suggestie zou wekken dat de kerk nooit verwoest was geweest. Dat zou als een rehabilitatie van het socialistisch regime beschouwd kunnen worden. Het had dan namelijk geleken alsof die weerzinwekkende daad nooit gepleegd was.

Het is nog steeds niet ongebruikelijk om 'bij het mausoleum' af te spreken, ook al is die plek nu leeg.

-Herinneringen als generatieconflict

Het Paleis van Cultuur en Wetenschap in Warschau, vaak afgekort tot het Cultuurpaleis, is niet alleen een voorbeeld van socialistische architectuur, maar in het bijzonder ook een van de socialistisch-realistische. Van 1950 tot 1955 was dit de enige politiek verantwoorde kunst, gebaseerd op een culturele doctrine die Polen en de andere socialistische vazalstaten werd opgelegd vanuit de Sovjet-Unie. Daarin lag vast dat architectuur en andere kunst 'nationaal van vorm en socialistisch van inhoud' moest zijn. Dat nationale karakter was relatief, want het Cultuurpaleis werd ontworpen door de sovjetarchitect Lev Roednev. Voor inspiratie trok hij eerst twee weken door Polen om de architectuur te bestuderen. Dit maakt de Poolse architectuurhistorica Małgorzata Omilanowska nog woedend: "Hij deed alsof hij een van ons was!" De overkoepelende stijkenmerken van het socialistisch realisme, ongeacht het land in kwestie, waren echter dusdanig overheersend dat het Cultuurpaleis

onmiskenbaar een indringer is in Warschau, een "vreemdeling in vermomming" volgens Omilanowska. Nog afgezien van deze architectuurhistorische beschouwing geldt het Cultuurpaleis als het symbool voor onderdrukking, want relatief kort voor de bouw werd Polen toegekend aan de invloedssfeer van de Sovjet-Unie. Bovendien werd het gebouw gepresenteerd als een gift van de Sovjet-Unie, maar betaalde Polen het zelf. Na 1989 kwamen de meeste voorstellen tot afbraak dan ook van ouderen die zich dat nog herinneren. Verschillende generaties hebben verschillende associaties met het gebouw, waardoor de groep die voor afbraak is demografisch steeds kleiner wordt. Volwassenen van middelbare leeftijd associëren het gebouw vooral met de spaarzame culturele hoogtepunten onder het socialisme, zoals boekmanifestaties of het concert van de Rolling Stones in 1967. Voor jongeren is het vooral een unieke stedelijke attractie die er beduidend anders uitziet dan de als eenheidsworst veronderstelde moderne architectuur van na het socialistisch realisme, ongeacht of die dateert van voor of na 1989. Demografische verschuivingen beïnvloeden het debat, maar nog belangrijker is dat er met het verstrijken van de jaren meer plaats komt voor reflectie en bezinning.

Besluiteloosheid in een verhit debat

Het is paradoxaal dat het gebouw na 1989 stedenbouwkundig belangrijker is geworden dan het daarvoor was. Toen het Cultuurpaleis eenmaal gebouwd was, werd er in ontwerpwedstrijden over nabijgelegen locaties nauwelijks rekening mee gehouden. Onder leiding van de nieuwe Sovjetleider Nikita Chroesjtsjov, opvolger van de in 1953 overleden Stalin, was het denken over architectuur en stedenbouw radicaal omgeslagen in de tweede helft van 1955. Dat was toevallig na de oplevering van het Cultuurpaleis, dus het paleis werd ideologisch al snel een relict uit het verleden. Het deel van de bevolking dat niet voor afbraak van het Cultuurpaleis was, veelal jongere generaties dus, hadden politici en economen aan hun zijde, die beseften dat afbraak economisch onrealistisch was. Toch bestond de behoefte om zijn dominantie in het stedelijk landschap visueel te verkleinen. Zo stelden de winnaars van de in 1990 georganiseerde gemeentelijke stedenbouwkundige competitie een ring van wolkenkrabbers rond het Cultuurpaleis voor om zo het zicht daarop te belemmeren. Ironisch genoeg werd als gevolg van dit project de visuele dominantie van de sovjetwolkenkrabber juist onderschreven. Van uitvoering kwam niets terecht, terwijl de ontworpen wolkenkrabbers in het plan steeds hoger werden. Hoewel het plan sindsdien algemeen als een catastrofe beschouwd werd, bleef het niettemin gehandhaafd tot 2003, toen er een nieuwe stadsarchitect werd aangesteld. In een geheel nieuw plan ontwierp hij enkele lage gebouwen rond het Cultuurpaleis. Drie jaar later kreeg Warschau een nieuwe burgemeester, Hanna Gronkiewicz-Waltz. Ze ontsloeg de stadsarchitect en hervatte het oude plan, maar nu noodzakelijkerwijs ook met het door de stadsarchitect voorgestelde warenhuis en museum. Die waren nog niet gerealiseerd, maar de toezeggingen aan investeerders konden niet meer worden teruggedraaid. In de loop der jaren zijn er dus verschillende voorstellen gedaan, maar tot dusver leidde geen van deze tot tevredenheid. Waar politici zich weinig raad lijken te weten met het Cultuurpaleis, was de monumentencommissie minder besluiteloos. Sinds 2007 heeft het gebouw een monumentale status, voornamelijk verkregen vanwege het werk van Poolse interieurarchitecten. Dat was niet

Ferry Vermeer (vermeerferry@gmail.com) is in 2013 aan de Rijksuniversiteit Groningen afgestudeerd als architectuurhistoricus (MA). Hij werkt zelfstandig en heeft zich zelf gespecialiseerd in (historisch) onderzoek naar architectuur en stedenbouw in voorheen socialistische landen.

Voormalige Georgi Dimitrov mausoleum in Sofia. Foto: Openbuildings.com

onomstreden, want president Lech Kaczyński werd in 2005 onder meer gekozen door zijn belofte het socialisme verder te ontmantelen. Zeventig publieke personen schreven Kaczyński hierover een kritische brief, maar dat mocht niet baten. De Poolse interieurs worden nu gekoesterd, waardoor dat noodzakelijkerwijs ook geldt voor het sovjetexterieur.

De post-socialistische (machts)politicus

Nu het post-socialistische enthousiasme over de democratie geluwd is, dringt zich onder de bevolking vaak de volgende vraag op: belijden onze politici echt de democratie of is dat een voorwendsel om bijvoorbeeld hun persoonlijke stempel op de stad te kunnen drukken? Kostov liet Clinton liever een wenselijk stadsbeeld zien dan gehoor te geven aan de democratische meerderheid. Hoewel Gronkiewicz-Waltz niet gepoogd heeft het Cultuurpaleis te laten afbreken, draagt ook haar handelen bij aan een andere conclusie: socialistisch erfgoed afbreken of conserveren is niet per definitie goed of slecht, maar het gaat vaak fout als de politicus zich de rol van architect of historicus toe-eigent - en zo in de voetsporen van zijn socialistische voorganger treedt. Czepczyński schrijft terecht: "In sommige landen, waaronder Polen, hebben de overheid en andere politieke krachten recentelijk 'de enige juiste' beoordeling van de geschiedenis aangenomen." Wat dat betreft zijn Jung en Kaczyński te prijzen geweest. Jung bezat genoeg kennis, wellicht door goede adviseurs, om de debatdeelnemers te wijzen op de historische betekenis van een van de onderzochte opties, maar nam zelf geen beslissing. Kaczyński liet de monumentencommissie haar werk doen, al was haar besluit strijdig met zijn verkiezingsbelofte. De contrarevolutie in 1989 leek zich vaak tegen het socialistisch erfgoed te keren, maar het momentum voor sloop verdween langzamerhand en daardoor heeft het paradoxaal genoeg de tijd mee. Juist in dit opzicht was het

Marx-reliëf in Leipzig een uitzondering, maar wellicht heeft men daardoor wel de tijd gekregen om een pragmatische oplossing te vinden. Aan tijd ontbreekt het ook in Warschau niet, maar vooralsnog blijkt het onmogelijk een definitief antwoord te vinden op het pretentieuze Cultuurpaleis. "Hoe hoogdravender de benadering, hoe verstrekkender de grootse, door een anti-communistische ideologie gesteunde plannen worden, hoe minder het gezond verstand lijkt te zegevieren", aldus Omilanowska. In de tussentijd, die waarschijnlijk permanent zal blijken, heeft de stad in elk geval een symbool dat totalitarisme kan duiden, misschien wel juist omdat het zo atypisch voor Polen is. Een catharsis, een nieuw begin, zou eigenlijk niemand wenselijk moeten vinden, maar dat is slechts de mening van de architectuurhistoricus.

Literatuurselectie

- Czepczyński, M. (2010) Cultural Landscapes of Post-Socialist Cities: Representation of Powers and Needs. Aldershot & Burlington: Ashgate.
- Crowley, D. (2014) The ruins of socialism. Reconstruction and destruction in Warsaw. In: M. Minkenberg (ed.) Power and Architecture. The Construction of Capitals and the Politics of Space. Oxford: Berghahn Books.
- Kliems, A. & M. Dmitrieva (ed.) (2010) The Post-Socialist City: Continuity and Change in Urban Space and Imagery. Berlijn: Jovis.
- Leick, G. (2013) Tombs of the Great Leaders. A Contemporary Guide. Londen: Reaktion Books.
- Stanilov, K. (2007) Taking stock of post-socialist urban development. A recapitulation. In: K. Stanilov (ed.), The Post-Socialist City: Urban Form and Space Transformations in Central and Eastern Europe after Socialism. Dordrecht: Springer.

geografie

Hèt tijdschrift voor geografen
en studenten geografie

| informatie over actuele ruimtelijke
ontwikkelingen in Nederland en
daarbuiten | reisverhalen | opinies
| achtergrondinformatie | recensies |
columns | geografische agenda
| interviews | nieuwsberichten |
boekbesprekingen | aanbiedingen ...

Geografie verschijnt negen keer per jaar en kost studenten slechts € 35 per jaar, aio's en oio's betalen € 71,50 (normale prijs € 95,50 per jaar). Het lidmaatschap van het Koninklijk Nederlands Aardrijkskundig Genootschap (KNAG), het belangrijkste netwerk voor geografen in Nederland, is bij de prijs inbegrepen.

Kijk op www.geografie.nl of bel
030 7115 110 voor een abonnement.
Een welkomstcadeau ligt klaar!

KNAG

BALKANISEER ME!

In 2011 maakte ik mijn eerste reis naar Albanië. Door fotoreportages en documentaires verwachtte ik een treurige aaneenrijging van halfafgebouwde huizen waar het betonijzer nog uitstak, langs stoffige halfverharde wegen, vol met woest toeterende automobilisten. En dat beeld klopte! Alleen de treurigheid die ik met dit beeld had verbonden bleek een volstrekt verkeerde interpretatie.

Albanië was tot 1990 het Noord-Korea van Europa: geïsoleerder kon een land niet zijn. Na de opening bleek het land over een fascinerende leegheid te beschikken. De brede straten en weidse pleinen waren niet gevuld met auto's, en ook de winkelschappen en de bankrekeningen waren leeg. In eerste instantie leidde dit tot een vloedgolfachtige leegloop van het land. De Albanezen zochten hun geluk elders, vooral in Italië. Aangezien de Italiaanse televisiesignalen de enige waren die het geïsoleerde land hadden weten te bereiken

Een vliegtuighotel als vorm van turbo-planning

zagen de Albanezen dat als het beloofde land. Albanië zelf had op alle gebieden te kampen met enorme achterstanden, maar bleek ongemerkt een enorme voorsprong te hebben op het gebied van het eigen initiatief van haar bewoners. Met bescheiden, meestal in het buitenland verdiende

financiële middelen, en met veel geduld bouwen zij het land, vaak tijdens hun zomervakanties, steen voor steen op.

Illegale stedenbouw

Voormalig burgemeester van Tirana en huidig minister-president Edi Rama, maakte wereldwijd furore door de dringend renovatiebehoefte woongebouwen in de stad eerst eens veelkleurig door bevriende kunstschilders te laten beschilderen. De gevel die vol met pijlen de weg naar het vliegveld wijst is inmiddels tot een icoon uitgegroeid. Voor een grootschalige renovatie was, en is nog steeds, geen geld. De verf op de gebouwen slaat inmiddels een beetje bleek uit of bladdert langzaam af en op enkele plaatsen en op nauwe binnenhoven, verschijnen sporadisch nieuwe woongebouwen. Of dat volgens een plan en legaal gebeurt, is niet altijd duidelijk en ook niet altijd goed vast te stellen. Iedere ruimtelijke situatie in Albanië heeft immers per definitie kenmerken van zowel legaliteit als illegaliteit. Er blijken in het land zelfs vier stadia van legaliteit te zijn: er is legaal en illegaal, maar ook informeel, wanneer nog niet

duidelijk is of de situatie legaal of illegaal is. Daarbovenop bestaan er nog zogenaamde 'extra-legale' situaties. Dat zijn situaties die oorspronkelijk legaal waren maar door vergissingen of andere onfortuinlijke omstandigheden plots illegaal geworden zijn en de eigenaars tot een taaie strijd met de autoriteiten dwingen om afbraak te voorkomen.

Oude en nieuwe bezienswaardigheden

De brede hoofdas met het monumentale centrale plein stamt nog van voor de communistische tijd maar lijkt te zijn aangelegd om de hele bevolking van Tirana in één keer te kunnen ontvangen en toespreken zoals in menig communistisch stedelijk plan de intentie was. Deze monumentale leegte, met het historisch museum, theater, academie en regeringsgebouwen als de representatieve wanden, spreekt nog steeds tot de verbeelding en zou wel eens een 'Unique Selling Point' van de stad kunnen zijn. Met de 're-enactment' van paraderende soldaten en sleets wapentuig kan hier de communistische geschiedenis in leven worden gehouden en tot een ware toeristische attractie uit kunnen groeien (zie ook artikel Van den Berg & De Weerd in deze AGORA). Aan de hoofdas ligt ook het monumentale mausoleum van wijlen dictator Enver Hoxha. Het werd drie jaar na zijn overlijden in 1988 opgericht ter ere van zijn tachtigste verjaardag. Na de val van het communistische regime is Hoxha's lichaam verwijderd en werd het piramidevormige gebouw op volstrekt tegenovergestelde wijze als haar oorspronkelijke monumentale bedoeling gebruikt als nachtclub, radiostation en cultuurcentrum. Op de hellingen van de piramide, die inmiddels volledig van zijn natuurstenen bekleding is ontdaan, surfen waaghalzen naar beneden of hangen jongeren al mijmerend over de toekomst rond.

Nieuwe 'landmarks' duiken nog maar sporadisch op in het post-communistische Tirana. De stedelijke horizon wordt nog niet door een wildgroei aan hoogbouw gedomineerd. Opvallend is de grote rol van de auto in de straten van de stad. Iedere tweede auto is een Mercedes, een auto waarvan de statusuitstraling diep in het besef van de Tiranezen staat gegrift. Maar de status is niet de enige oorzaak van de massale aanwezigheid van vintage Mercedesen. Er zijn ook praktische motieven. Na de opening van het land waren de wegen lange tijd bijzonder slecht. De Mercedes bleek een van de weinige auto's die het woeste terrein met diepe kuilen aankon. Tegelijkertijd bracht strengere milieuwetgeving in Duitsland een bijna onuitputtelijke stroom aan vintage Mercedesen op gang. Het autobezit als ideologie veroorzaakt op haar beurt wel spontaan nieuwe landmarks zoals het paddenstoelvormige tankstation dat het Belgische bureau 51N4E realiseerde aan de brede autosnelweg/boulevard die de binnenstad van Tirana met het vliegveld verbindt. Welstandregels lijken er in Tirana niet te zijn zoals op te maken is uit de vele tot de verbeelding sprekende nieuwbouwprojecten zoals een vliegveldhotel in de vorm van een vliegtuig. Een fraai voorbeeld van het 'Turbo-karakter' van de ontwikkelingen in het land. Er is geen reden om bescheiden te bouwen als je ook flink kunt uitpakken en in alle opgeblazenheid kunt laten zien hoe goed het met je gaat.

Verdieping voor verdieping

In de velden en heuvels buiten de kern van de stad worden nieuwe woongebieden ontsloten, ook weer mét én zonder plan. Hier is urbaniteit in zijn meest pure vorm voelbaar. Langs zandpaden vol kuilen staan gebouwen in de meest uiteenlopende fasen van realisatie. Altijd

steekt uit de bovenste verdieping het vlechtwerk voor de betonnen kolommen van de volgende verdieping. Zelfs als de onderste verdieping volledig afgewerkt en in gebruik genomen is, draagt het vlechtwerk de mogelijkheid én de hoop voor toekomstige uitbreiding in zich. Wie weet komt er in de toekomst meer geld en meer vraag naar verdere uitbreiding van het gebouw.

Voor mijn eerste bezoek, bepaalden halfafgebouwde gebouwskeletten mijn beeld van de post-communistische Balkan. Een beeld dat ik sterk met treurnis, armoede en faillissement had verbonden. Wanneer je door de straten van Tirana wandelt, stralen deze skeletten wonderlijk genoeg juist een enorm optimisme uit. De nijvere vlijt van de individuele investeerders spatte van de ruwbouw, en ik ging net als de vele bouwheren hopen op een fantastische woonwijk in het groen. Een optimisme dat versterkt werd door de grote knuffelberen die aan veel van de betonnen staketsels hingen in een poging om de boze geesten te verdrijven.

Na een aantal bezoeken aan Albanië was het beeld dat ik met Balkan-stedenbouw verbonden had, volledig gekanteld. Het eeuwige vlechtwerk uit de onaffe bouwwerken straalde plots geen treurigheid meer uit, maar representeerde voortaan optimisme, initiatief, geduld en hoop. De kanteling was zo sterk dat ik uiteindelijk ook bij mezelf een opkomend verlangen tot 'balkanisering' bespeurde. Juist het eigen initiatief en de grote betrokkenheid bij stedelijke ontwikkeling worden in Nederland, met een dwangmatige neiging tot planmatige controle van de gebouwde omgeving, node gemist.

Hans Venhuizen (hans@hansvenhuizen.eu) is cultureel planoloog en oprichter van Bureau Venhuizen, een onderzoeksbureau op het gebied van cultuur en ruimtelijke ordening.

Door de uitstekende stalen staven is het altijd mogelijk om het restaurant uit te breiden, als de zaken goed gaan.

Foto: Hans Venhuizen

László Marác

Centraal-Azië en Kazachstan golden tijdens de Koude Oorlog voor het Westen als ontoegankelijk gebied. Dat is grondig veranderd. De Kazachse steppen worden op de wereldkaart gezet door nieuwe imposante steden die daar verrijzen.

Het Centraal-Aziatische land Kazachstan dat pas ruim twintig jaar geleden onafhankelijk werd van de Sovjet-Unie probeert een historisch geworteld minderwaardigheidscomplex te overwinnen door nieuwe steden te ontwikkelen. Het 'barbarenbeeld' van Centraal-Azië dook een aantal jaren geleden weer op in een film uit 2006: 'Cultural Learnings of America for Make Benefit Glorious Nation of Kazakhstan'. Hierin maakt de Kazachse Borat, gespeeld door de Amerikaanse acteur Sacha Baron Cohen, allerlei komische verwickelingen in de VS door. De film suggereert nadrukkelijk dat Kazachstan een achtergebleven gebied is. Niemand weet hoe oud de Westerse stereotypen van steppen- en nomadenvolkeren in Centraal-Azië zijn. Het lijkt echter geen twijfel dat deze stereotypen heel oud zijn, als we het boek 'Historieën' van Herodotus uit de vijfde eeuw v. Chr. erbij pakken. Hierin komen de Skyten, de oorspronkelijke bewoners van Centraal-Azië, er niet zo best vanaf. Herodotus classificeert deze nomaden als 'barbaren'. Echter, achter de barbaarsstereotypen van Centraal-Azië gaat een lange traditie van stedenbouw schuil. Aan het eind van de jaren veertig van de twintigste eeuw toonde de Sovjet-Russische archeoloog Sergej Pavlovich Tolstov aan dat Centraal-Azië al in 2000 voor Chr. een rijke stedelijke cultuur kende, die over irrigatiesystemen beschikte. Wat gebeurt er eigenlijk in het post-socialistische Kazachstan op het terrein van de stedelijke ontwikkeling?

Van Almaty naar Akmola

Exemplarisch voor het huidige stedelijke ontwikkelingsbeleid is de inrichting van de nieuwe hoofdstad van Kazachstan. In 1997 werd besloten de hoofdstad van het nieuwe, onafhankelijke Kazachstan van de Zuid-Kazachse stad Almaty naar het veel noordelijker gelegen ietwat muffe Akmola te verplaatsen. Bij de ruimtelijke inrichting van Astana zoals de nieuwe hoofdstad genoemd werd, speelden overwegingen van nationale identiteitsvorming en trots een duidelijke rol. Het nieuwe en het oude gedeelte van de stad worden doorklieft door de rivier Isjim. De linkeroever is het nieuwe gedeelte van Astana dat uit een aantal opvallende, robuuste wijken bestaat. De regeringswijk is te herkennen aan het presidentiële paleis Ak Orda (Het Witte Huis), en het Paleis voor Vrede en Verzoening, een gebouw dat de vorm van een pyramide heeft en 62 meter hoog is. De 'Pyramide' diende als hoofdkwartier van de OVSE waarvan Kazachstan in 2010 het voorzitterschap vervulde. Het meest in het ooglopende gedeelte

László Marác studeerde Oost-Europese Studies en Algemene Taalwetenschappen aan de Rijksuniversiteit Groningen. Sinds 1992 is hij verbonden als universitair docent aan de afdeling Europese Studies van de Universiteit van Amsterdam. Marác is 'visiting professor' aan de L.A. Gumilyov Eurasian University te Astana.

van het nieuwe centrum is de Bayterek (Grote Boom), een monumentale toren in de vorm van een levensboom die een figuur uit de Kazachse mythologie uitbeeldt. De premoderne geschiedenis van Kazachstan is ook vertegenwoordigd in het stadsbeeld met de Khan Shatyr (De tent van de Khan), een gebouw dat ontworpen is door de Britse architect Norman Foster. Het gebouw heeft de vorm van een tent, is 50 meter hoog, en bedekt een gebied van 140.000 vierkante meters. De 'Tent' doet dienst als overdekt winkel- en vrijetijdscentrum en heeft een eigen inwendige temperatuur die tussen de 15-30 °C schommelt. Dat is ook wel nodig, want Astana is een van de koudste steden ter wereld met flinke temperaturen onder nul in grote delen van het jaar.

Formidabele prestatie

Vanwege het feit dat Kazachstan sinds haar onafhankelijkheid het best gekarakteriseerd kan worden als een 'geleide democratie' konden stedelijke bouwprojecten, zoals de verplaatsing van de hoofdstad gereiseerd worden. Het land wordt met straffe hand geregeerd door president Nursultun Nazarbayev. Zo heeft hij veto-recht op het terrein van de defensie- en buitenlandse politiek en benoemt hij alle burgemeesters en gouverneurs zelf. Zijn partij Nur-Otan domineert het parlement, hoewel andere partijen toegestaan zijn en er gematigde oppositie gevoerd wordt. Veel van de ideeën voor de stedelijke herinrichting in Kazachstan werden bedacht en geïmplementeerd door de president en zijn staf. Zo kon het onafhankelijke Kazachstan breken met de Sovjet-geschiedenis en werd er een nieuwe hoofdstad uit de grond gestampt. Toegegeven dient te worden dat de nieuwe ruimtelijke stedenbouw in Kazachstan een formidabele prestatie is die afrekent met het traditionele barbaarsbeeld van Centraal-Azië, maar die wel mogelijk is gemaakt door een specifieke sociaal-politieke en economische constellatie, namelijk de transitie van een totalitaire staat naar een geleide democratie die naarstig op zoek is naar erkenning en versterking van de eigen nationale identiteit. Hieraan moet nog wel toegevoegd worden dat de imposante bouwprojecten in Kazachstan niet uitgevoerd hadden kunnen worden, indien het land haar enorme energievoorraden niet te gelde had gemaakt in joint-ventures met buitenlandse energie-giganten, zoals het Russische Gazprom en het Amerikaanse Chevron.

CASUS Barend Wind & Jorn Koelemaj

HET RAADSEL VAN BELGRADO

Servië ontwikkelde na de val van Milošević in 2000 geen markteconomie. Zo blijft de woningmarkt grotendeels functioneren op basis van wederkerigheid. Ondertussen trekt hoofdstad Belgrado de aandacht van een Arabische investeerder die belooft 3 miljard euro in een Waterfront-project te steken. Hoe valt zo'n kosmopolitisch megaproject te rijmen met de post-socialistische Servische economische structuur?

Tito's Joegoslavië kende, na de breuk met de Sovjet-Unie in 1948, een opener en menselijker vorm van socialisme dan de meeste landen achter het IJzeren Gordijn. Private bedrijven, staatsbedrijven en sociale bedrijven (met arbeidersbestuur) opereerden op een gereguleerde vrije markt, hoewel winsten voor een groot deel werden afgeroomd door de overheid. Grenzen waren, in tegenstelling tot in andere landen, geopend voor zowel personen als goederen. Veel Joegoslaven vestigden zich als gastarbeiders in West-Europa, terwijl de Adriatische kust voor zowel West- als Centraal Europeanen één van de meest geliefde vakantiebestemmingen was. In de jaren zeventig had het land een levensstandaard vergelijkbaar met Spanje. De Friedrich Ebert Stiftung (denktank voor internationale ontwikkeling) concludeert daarom dat veel Serviërs nu met weemoed terugdenken aan Tito's bewind. Hierbij moet echter worden opgemerkt dat het vooral leningen waren, die tijdens de Koude Oorlog door zowel het Westen als de Sovjet-Unie verleend werden, die tot deze economische bloeiperiode leidden.

Woningbouw kende een centrale plaats in de socialistische politieke economie. Tito bouwde zijn marktsocialisme op door het rurale land te moderniseren en te verstedelijken. Het paradepaardje van deze ontwikkeling was Nieuw Belgrado (Novi Beograd), een nieuw administratief centrum met symmetrisch gerangschikte modernistische appartementencomplexen. De woonkwaliteit hiervan was vergelijkbaar met modernistische ontwikkelingen in West-Europa, en de architectuur vele malen speelser dan in Oost-Europa. Deze verstedelijking werd bekostigd door een woningbouwfonds, gevuld met de bedrijfswinsten van de private-, sociale- en staatsbedrijven. Na de oplevering wezen de bedrijven de woningen toe aan hun werknemers. De nieuwe bewoners werden geen huurders of kopers, maar kregen een 'woonrecht' in een bouwblok dat sociaal eigendom was. Ze betaalden gemiddeld slechts 2,3% van hun inkomen als huur. Dit bedrag was net voldoende om het kleine onderhoud te bekostigen in de jaren na de bouw. De woonrechten gaven de bewoners een grote mate van woonzekerheid. Uitzetting was vrijwel uitgesloten, en men kon het woonrecht verkopen aan derden of doorgeven aan familieleden. Door middel van betaalbare woningbouw paaid het socialistische regime haar onderdanen. Hoewel we niet kunnen spreken van eigenwoningbezit, was Tito's woonbeleid gestoeld op semi-eigendom. Hiermee sloot het aan bij de traditionele dorpse Balkan-cultuur waarin sterk aan eigendom werd gehecht, en het doorgeven van welvaart binnen de familie als het hoogst haalbare werd gezien. In 1990 woonde in de steden ruim zestig procent van de mensen in zulke sociale woningen.

Een woning zonder markt

De privatisering van de sociale woningen vervulde een sleutelrol in het ineenstorten van het socialisme in Servië. Het grootste verschil tussen Joegoslavië en ex-communistische landen in Centraal Europa, is dat de val van het communisme gepaard ging met bloedige oorlogen. De Servische president Milošević gebruikte de privatisering van sociale woningen om politieke steun en financiële middelen voor de oorlogen te verkrijgen. De meeste sociale woningen waren namelijk, net als in West-Europa, een aantal decennia na hun bouw toe aan een grote renovatie. De onderhoudskosten drukten zwaar op het staatsbudget en de huren waren te laag om zelfs klein onderhoud te kunnen bekostigen. De president verkocht de woningen voor weggeefprijzen aan de bewoners en verloor de overheid zodoende van een grote kostenpost. Dit vergrootte

bovendien de steun voor zijn presidentschap omdat het bewoners een gevoel van financiële zekerheid gaf in tijden van torenhoge inflatie. De formele woningmarkt kwam tot stilstand, en de bevolking viel terug op vormen van wederkerigheid, oftewel ruilhandel, tussen families.

Er zijn vandaag de dag verschillende manieren waarop families actief zijn op de woningmarkt. Ten eerste is het gebruikelijk dat familieleden elkaar helpen om zelf een woning te bouwen. Dit gebeurt vaak illegaal op gemeentegrond, maar soms ook op het dak van een bestaand appartementencomplex. Werkloze familieleden kunnen op deze manier toch waarde toevoegen voor hun familie. Het is verstandig om te investeren 'in stenen', denken veel Serviërs, met de nachtmerrie van de torenhoge inflatie van de jaren negentig nog vers in hun geheugen. Ten tweede komt woningruil binnen- en tussen families veel voor. Veel families hebben relatief veel woonruimte in hun bezit door de lange traditie van zomerhuizen of omdat familieleden als gastarbeider of vluchteling naar het buitenland zijn vertrokken. Als een nieuwe woning gekocht wordt via de woningmarkt, kan dit vaak met een 'gesloten beurs' omdat men een andere woning verkoopt.

Ook grotere woningbouwprojecten worden uitgevoerd op basis van zogenaamde wederkerigheid, legt een lokale architect uit: 'een ontwikkelaar heeft voor een groot appartementencomplex een zeer beperkt budget. De ontwikkelaar vraagt een aannemer om het complex te bouwen. De aannemer krijgt dit beperkte budget plus de belofte dat hij vijf appartementen in het complex mag hebben wanneer de bouw afgerond is. Hij geeft een aantal van deze woningen aan zijn medewerkers of toeleveranciers in plaats van salaris'.

38% van de Serviërs beschikt niet over een bankrekening.

Het raadsel van de woningprijzen

Het huidige Belgrado is een aangename stad om te vertoeven. De bomkraters in het voormalige federale ministerie van Defensie herinneren aan de oorlog, verder is de sfeer in de stad uitbundig. Mensen drinken koffie op terrassen, en vanuit het open raam van een zwarte BMW kijkt een kale man met een zonnebril naar een vrouw die paradeert in een kort jurkje. Heeft Servië de transitie van een socialistische naar een markteconomie ergens dan toch succesvol overleefd? Afgaand op het winkelaanbod en de volle terrassen zou je denken van wel. Het werkloosheidspercentage van rond de twintig procent en het modale inkomen van 400 euro per maand, laten een minder rooskleurig beeld zien. De Wereldbank vermeldt bovendien dat ruim 38 procent van de Serviërs niet over een bankrekening beschikt. Wanneer je kijkt naar de prijzen van kleding, koffie of vlees, kan je je niet voorstellen hoe iemand van 400 euro kan overleven. De hedendaagse woningprijzen vormen een nog groter raadsel. Terwijl het modale inkomen erg laag ligt, vermeldt website Numbeo (zie artikel De Olde in AGORA 2015-1) dat appartementen van vijftig á zestig vierkante meter in het centrum verkocht worden voor ongeveer 120.000 euro, terwijl een vergelijkbaar appartement buiten het centrum ongeveer 70.000 euro kost. Echter, deze prijs is gebaseerd op het zeer kleine gedeelte van de woningen dat op de markt komt. Het overgrote deel van de woningen wisselt in het informele circuit van bewoner. Dit leidt tot de vreemde situatie dat veel woningen meer waard zijn dan iemand er ooit voor zou kunnen of willen betalen.

Het grote geld komt

De op wederkerigheid gestoelde Servische woningmarkt lijkt een risicovolle bestemming voor vastgoed-investeringen. Toch doken er in 2014 berichten op dat een Arabische investeerder bereid is om drie miljard euro in de ontwikkeling van een Waterfront project te steken, met inbegrip van een groot aantal luxueuze appartementen. Dit project is niet onomstreden. Er heerst momenteel grote onduidelijkheid bij de bevolking over de geldstromen en de politieke motieven die achter dit stukje 'stedelijk ondernemerschap' schuilgaan. Voor wie wordt er eigenlijk gebouwd? Welke afspraken zijn er gemaakt? Waar liggen de verantwoordelijkheden? Hoeveel publiek geld wordt eraan besteed? Wat is het verdienmodel? En waarom zijn bestaande belastingwetten speciaal voor dit project aangepast? Twee dingen lijken in ieder geval zeker. Ten eerste maakt het project onderdeel uit van een Arabisch-Servische 'package deal', waar ook de nationale luchtvaartmaatschappij en, als we de geruchten moeten geloven, de Servische wapenindustrie bij betrokken zijn. Deze is het resultaat van de vermeende vriendschap tussen de Servische minister-president Vučić en sjeik Mohamed, de kroonprins van Abu Dhabi. Ten tweede is het opvallend dat ondanks de bombarie en de glimmende impressies waarmee 'Belgrade Waterfront' gepresenteerd wordt, een stedenbouwkundig plan vooralsnog volledig ontbreekt. Kritische inwoners van de stad maken zich ongerust en eisen meer transparantie en burgerparticipatie. Anderen reageren cynisch en onverschillig en achten het, op basis van soortgelijke nooit uitgevoerde infrastructurele plannen uit het verleden, onwaarschijnlijk dat het project daadwerkelijk gerealiseerd zal worden.

De politieke spagaat

De plannen voor het Belgrade Waterfront-project in een context van een woningmarkt die vooral op wederkerigheid gestoeld is, zijn alleen te begrijpen vanuit de logica van de Servische politieke economie. De Servische politieke elite bevindt zich in een spagaat tussen het kapitalisme en de ruileconomie.

Het lijkt er sterk op dat de politieke elite ook ruileconomie principes gebruikt om toegang te krijgen tot kapitaal. Dit

heeft er althans alle schijn van, wanneer gekeken wordt naar de mysterieuze wijze waarop Servië en de Verenigde Arabische Emiraten zaken doen. Servische politici adopteren bovendien allerhande schimmige persoonlijke prestigeprojecten om op korte termijn stemmen te winnen bij het volk. Of dit electoraal inderdaad zijn vruchten afwerpt, is echter de vraag. Zoals een van onze respondenten zegt over het Waterfront-project: "de risico's liggen bij de belastingbetaler, terwijl de mogelijke winsten in de zakken van de politieke elite zullen verdwijnen". Om aan de macht te blijven heeft de politieke elite echter niet alleen (geld voor) prestige projecten nodig, maar moet ze er vooral voor zorgen dat de ruileconomie waarin de meeste burgers opereren, overeind blijft. Politici zijn zich ervan bewust dat de eigen woning de enige spaarpot van de meeste burgers is, en instortende woningprijzen catastrofaal zullen zijn voor de welvaart die het volk ervaart. Ondertussen staat de overheid oogluikend toe dat er illegaal gebouwd wordt om woningnood te voorkomen zonder dat de prijzen dalen. Burgers op hun beurt, hebben het idee door willekeur geregeerd te worden, waardoor ze wars zijn van staatsbemoeienis. Veel mensen zijn dan ook banger voor een verbod op huisgestookte rakia wanneer Servië lid wordt van de EU, dan voor de toenemende invloed van Arabische investeerders en hun ondemocratische en risicovolle stedelijke megaprojecten.

Waar Joegoslavië onder Tito nog gold als een voorbeeld voor velen, lijkt de manier waarop het tegenwoordige post-socialistische Servië functioneert en bestuurd wordt minder benijdenswaardig. De verleidingen van het 'snelle geld' en de urban boosterism-projecten die daarmee gepaard gaan prevaleren duidelijk boven een duurzame democratische stedelijke ontwikkeling. De vraag die rest is of de huidige situatie, waarin het volk is aangewezen op de ruileconomie, terwijl de elite toegang heeft tot het kapitalisme, stand houdt? Aangezien Servië momenteel in veel opzichten balanceert tussen Rusland en de Europese Unie, zal veel afhangen van de geopolitieke koers die het land de komende jaren zal gaan varen.

Literatuurselectie

- Barnes, W. F. & Katsura, H. M. (1990) Yugoslavia: Background notes on the housing sector in a reforming economy. The Urban Institute / USAid.
- Estrin, S. (1991) Yugoslavia: The case of self-managing market socialism. In: The Journal of Economic Perspectives, 5 (1), pp. 187-194.
- Petrović, M. (2001) Post-socialist housing policy transformation in Yugoslavia and Belgrade. European Journal of Housing Policy, 1(2), pp. 211-231.
- Pichler-Milanovich, N. (2001) Urban housing markets in Central And Eastern Europe: convergence, divergence or policy 'collapse'. European Journal of Housing Policy, 1(2), pp. 145-187.
- Tsenkova, S. (2008) Housing policy reforms in post socialist Europe. Springer.

Barend Wind (b.j.wind@tilburguniversity.edu) is als promovendus sociologie verbonden aan de Universiteit van Tilburg.
Jorn Koelemaj (Jorn.Koelemaj@Ugent.be) is als doctoraatsstudent sociale en economische geografie verbonden aan de Universiteit Gent, en maakt onderdeel uit van de hoofdredactie van AGORA.
Op basis van hun onderzoek naar het Belgrade Waterfront project schreven zij eerder voor een blog van de London School of Economics.

ARIA

LEVEN MET DIVERSITEIT

Steden worden steeds heterogener. Feijenoord is een deelgemeente die geconfronteerd wordt met deze stijgende diversiteit: geen enkele groep is in de meerderheid. Dagelijks ontmoeten bewoners anderen die niet tot dezelfde etnische groep en/of leefstijlcategorie horen. Maar kunnen deze dagelijkse ontmoetingen ook iets bijdragen aan de sociale samenhang in zo'n stadsdeel?

Feijenoord, misschien wel het meest bekend door zijn voetbalclub, ligt in Rotterdam Zuid en functioneert sinds de jaren zestig als aankomstwijk voor immigranten met voornamelijk Surinaamse, Turkse of Marokkaanse afkomst. Sinds de jaren negentig zijn er migranten uit Eritrea, Kaapverdië, het Nabije Oosten en de Antillen bijgekomen. De meerderheid van de instromende migranten behoort tot de laagste inkomensklassen en is laaggeschoold. De toenemende diversiteit voegt aan de ene kant een kleurrijk en exotisch tintje toe aan Feijenoord, maar aan de andere kant levert het ook problemen op. Veel mensen voelen zich onveilig en bij beleidsmakers bestaat het idee dat de verschillende groepen in de wijk steeds meer langs elkaar heen leven waardoor de sociale samenhang verder verkrumelt. Sociale samenhang, ook wel omschreven als 'kleefkracht', duidt op de mate waarin mensen in hun gedrag en beleving uitdrukking geven aan hun betrokkenheid bij de maatschappij en de samenleving. Het is belangrijk dat mensen sociale contacten en netwerken opbouwen met mensen uit hun woonomgeving om zich meer betrokken en thuis te voelen in de wijk. Om de sociale 'kleefkracht'

in Feijenoord te bevorderen, ondersteunt de gemeente Rotterdam daarom initiatieven en plekken waar mensen elkaar ontmoeten, van elkaar leren en gestimuleerd worden deel te nemen aan de Nederlandse samenleving. Buurthuis de Proeftuin trekt veel aandacht op dit terrein omdat er activiteiten 'voor burgers, door burgers' worden aangeboden rondom sport, gezondheid, taal en cultuur. Geplande initiatieven zijn niet de enige plekken in een wijk waar mensen leren om te gaan met anderen. In elke wijk bestaan 'natuurlijke' ontmoetingsplekken waar mensen elkaar vaak tegenkomen zoals cafés, sportclubs of bibliotheken. Ook deze plekken zouden weleens een belangrijke rol kunnen spelen in het bevorderen van de sociale samenhang in de wijk.

Hoe bevorderen ontmoetingen de sociale samenhang?

Is het voldoende om mensen met verschillende achtergronden, leefstijlen en meningen gewoon op een plek bij elkaar te brengen om ze nader tot elkaar te laten komen? Of staat de toenemende diversiteit in Nederlandse steden het ontstaan van gevoelens van saamhorigheid

CASUS Melike Peterson

in de weg? Het veelgeciteerde onderzoek 'Bowling Alone' van Robert Putnam stelt dat mensen over het algemeen het liefst omgaan met gelijkgestemden. Dit zou de kans kunnen vergroten dat men in diverse wijken vaker langs elkaar heen leeft dan in homogene wijken. Echter komen mensen in elke wijk dagelijks onbekenden tegen op plekken die door iedereen gebruikt worden. In een kroeg komt men bijvoorbeeld onvermijdelijk mensen van verschillende pluimage tegen die iets bestellen of bier drinken aan de bar. Van dit soort gezamenlijke plekken bestaan er nog veel meer in een wijk, bijvoorbeeld cafés, bibliotheken of buurthuizen. De ene ontmoeting is echter de andere niet: sommige ontmoetingen zijn vluchtig en oppervlakkig, andere zijn intensief en herhalend. Maar wat dragen deze verschillende soorten ontmoetingen bij aan het bevorderen van gevoelens van samenhang en gemeenschap in een deelgemeente zoals Feijenoord?

Dit artikel gaat in op deze vraag door te onderzoeken welke ontmoetingen in een buurthuis en in een bibliotheek plaatsvinden. Vervolgens wordt gekeken in welke mate deze ontmoetingen ervoor zorgen dat bewoners zich meer met elkaar en hun wijk verbonden voelen. Het onderzoek heeft deze vragen benaderd door op beide locaties bezoekers te observeren, deel te nemen aan activiteitengroepen (alleen in het buurthuis) en bezoekers te interviewen.

De omgeving medebepaald de ontmoeting

Wat maakt de ene plek anders dan een andere? Vaak worden plekken onderscheiden door ze bij de publieke sfeer of de privésfeer in te delen. Veel plekken zijn echter semipubliek, ze horen niet geheel binnen het publieke domein, zoals straten en parken, maar ook niet geheel bij de privésfeer zoals een eigen huis. Bibliotheken, buurthuizen, cafés, wijkwinkeltjes of fitnesszalen zijn voorbeelden van semipublieke plekken die in iedere wijk te vinden zijn. Deze ruimtes werken goed als ontmoetingsplekken omdat verschillende groepen deze plekken (tegelijkertijd) moeten delen. Dit in tegenstelling tot straten en pleinen waar mensen meestal snel doorlopen en er daarom nauwelijks wezenlijke momenten van ontmoeten ontstaan.

Toch zijn niet alle semipublieke plekken hetzelfde. Iedere plek heeft zijn eigen karakteristieken. Voelt een plek hoog- of laagdrempelig aan voor verschillende groepen? Komt men steeds dezelfde mensen tegen of veelal onbekenden? Voelt de plek uitnodigend om langer te verblijven of niet? Voor elke semipublieke plek kunnen we deze vragen anders beantwoorden. Dit heeft weer gevolgen voor het type ontmoetingen dat uitgelokt wordt.

Een van de onderzoeklocaties, buurthuis 'de Proeftuin', heeft bijvoorbeeld een centrale locatie in de wijk, waardoor veel groepen de plek kunnen bereiken. Maar het voelt hoogdrempelig aan voor nieuwelingen, omdat hier veel stamgasten komen en er een intieme sfeer heerst. Na het eerste bezoek vervliegt dit gevoel echter snel omdat bezoekers steeds dezelfde mensen ontmoeten. Dit creëert dan ook weer een gezellige en gemoedelijke sfeer waardoor bezoekers vooral amicaal met elkaar omgaan. Daarbij vergeleken ligt de tweede onderzoekslocatie, bibliotheek 't Slag, buiten loopafstand in de aangrenzende wijk Hillesluis, maar tegelijk is deze voorziening laagdrempelig en uitnodigend voor iedereen. Bezoekers komen in de bibliotheek meestal onbekenden tegen waardoor de sfeer niet alleen rustig en ontspannen is, maar ook iets afstandelijks heeft. Dat leidt vooral tot vluchtige en onpersoonlijke ontmoetingen tussen bezoekers omdat de meeste bezoekers ook niet echt op zoek zijn naar contact met anderen. Dit afstandelijke karakter wordt mede bepaald door het feit dat de activiteiten in een bibliotheek, zoals lezen of zoeken van boeken, sociaal contact ook niet tot doel hebben. Dit is een sterke tegenstelling tot de activiteiten in het buurthuis, waar sociaal contact centraal staat en soms zelf noodzakelijk is.

We zijn veel hechter geworden als groep, net als familie

Het 'grote' ontmoeten

In het buurthuis gaan bezoekers op een vriendschappelijke manier met elkaar om. Dit heeft er vaak mee te maken dat bezoekers elkaar herhaaldelijk ontmoeten binnen geplande activiteitengroepen. Binnen groepen die rond een gezamenlijke passie zijn georganiseerd zoals koken of breien, komen deelnemers met veel verschillende culturele, etnische of religieuze achtergronden samen. Deze verschillen lijken op het eerste gezicht moeilijk te overbruggen. Tijdens het koken of breien verdwijnen deze verschillen echter merkbaar, omdat deelnemers bezig zijn met iets dat ze allemaal leuk vinden. Gedeelde interesses of passies moedigen mensen aan om elkaar als vrienden te beschouwen waardoor ze hun verschillen vergeten. Ook in

de foyer heb ik geobserveerd dat bezoekers op een amicale manier met (on)bekenden praten, lachen of lange discussies voeren, wat er natuurlijk vaak tot leidt dat bezoekers elkaar leren kennen en het leuk met elkaar hebben.

Als mensen op een vriendschappelijke wijze met elkaar omgaan, betekent dat meestal nog niet dat ze elkaar als vriend zien. Toch zijn er ook deelnemers die echt nieuwe vrienden hebben gemaakt. Een van de deelnemers van de breiclub verwoordde dat als volgt: 'We zijn veel hechter geworden als groep, net als familie'.

Het hechter worden vindt vooral plaats binnen groepen die rond een gezamenlijke etniciteit of cultuur zijn opgebouwd. In deze groepen raken deelnemers vaak heel snel bevriend met elkaar en soms beginnen ze elkaar ook als familie te beschouwen. Dat is ook wel logisch als men bedenkt dat twee vrouwen uit bijvoorbeeld Eritrea al veel met elkaar delen. Hoe meer overeenkomsten men heeft, hoe makkelijker het is om een vriendschap aan te gaan. Dus, ook al bevorderen de ontmoetingen in het buurthuis het overbruggen van etnische, culturele of religieuze verschillen, omringen mensen zich toch het liefst met anderen die in veel aspecten op hen lijken.

Bij elkaar genomen bevorderen de vriendschappelijke ontmoetingen in het buurthuis het ontstaan van nieuwe en verschillende relaties tussen nieuwelingen, stamgasten, bekenden en onbekenden. Veel bezoekers worden (goede) vrienden, spreken ook buiten het buurthuis af terwijl anderen het contact met nieuwe kennissen wat vrijblijvender houden. In ieder geval hebben deze ontmoetingen als gevolg dat bezoekers meer gezichten herkennen op straat, bij de supermarkt of in een café waardoor ze zich meer thuis en op hun gemak voelen in de wijk.

Door naar anderen te kijken, voel ik dat ik kort deel ben van hun leven

Het 'kleine' ontmoeten

In de bibliotheek heb ik gezien dat bezoekers vaak oogcontact maken, anderen observeren tijdens het lezen van een boek of krant, kleine praatjes maken over artikelen aan de krantentafel of kort naar anderen glimlachen als ze door de gang lopen. Deze 'kleine' ontmoetingen dragen ook iets bij aan de sociale samenhang: ze bevorderen de publieke familiariteit. Zelf de lichtst mogelijke vorm van ontmoeting (observeren) levert al een positieve bijdrage aan het samenhangingsgevoel, getuige de volgende uitspraak van een van de bezoekers: 'Door naar anderen te kijken en te luisteren, krijg ik een idee hoe anderen over dingen denken, wat hun problemen zijn en wat er speelt in Rotterdam. Ik voel dan dat ik kort deel ben van hun leven.' Door naar onbekenden te kijken of kort contact te hebben met anderen die je normaal nooit zou tegenkomen, raken bezoekers steeds meer gewend aan de diversiteit van de wijk. Hierdoor is 'anders zijn' opeens niets bijzonders meer en worden de verschillen die tussen mensen bestaan niet meer als probleem beschouwd.

Bovendien worden bezoekers zich bewust van wie er allemaal naar de bibliotheek komen. Op het eerste oog lijken de bezoekers elkaar als 'anders' te bestempelen, maar omdat ze blijkbaar ook gebruik maken van de bibliotheek en naar boeken zoeken, lezen, computeren of een koffie in het

cafeetje drinken, voelen bezoekers zich toch (tijdelijk) met elkaar verbonden. Deze (tijdelijke) identificatie draagt er verder aan bij dat bezoekers zich meer op hun gemak voelen in de bibliotheek en ook op straat omdat ze vertrouwd zijn met andere groepen en personen die ze elders zien of tegenkomen. Een opmerking van een bezoeker benadrukt dit: "Het zijn ook gewoon moeders en vaders die met hun kinderen komen of ouderen die ervan houden om even de krant te lezen. Dat geeft je wel een andere indruk."

Kleine ontmoetingen brengen echter het risico met zich mee dat vooroordelen over bepaalde groepen kunnen worden versterkt of bevestigd. Dit onderzoek heeft niet gezien dat kleine ontmoetingen vooroordelen versterken. Wat wel duidelijk werd is dat vluchtige ontmoetingen in de bibliotheek de sociale samenhang bevorderen door bezoekers meer met andere groepen bekend te laten worden en hen ook te herkennen op straat waardoor ze zich meer thuis voelen in de wijk.

Ontmoetingsplekken doen ertoe

Zowel het buurthuis als de bibliotheek dragen bij aan de sociale samenhang in Feijenoord. Anders dan de bibliotheek, heeft het buurthuis het bevorderen van de sociale samenhang als belangrijke doelstelling. In het buurthuis vinden we ook dat er binnen sommige groepen sterke sociale en emotionele banden zijn ontstaan. Tegelijkertijd is het wel zo dat er veel minder contacten zijn ontstaan tussen activiteitengroepen. Dat is op zichzelf ook wel logisch. Het gevoel zich verbonden te voelen met anderen is een natuurlijke menselijke behoefte die makkelijker te realiseren is met anderen met wie je iets deelt. De contacten tussen groepen zijn vaak oppervlakkig, maar dat is wel een vooruitgang in vergelijking met de situatie voordat 'de Proeftuin' begon. Toen had elke groepje nog zijn eigen ruimte en mensen voelden zich weinig met elkaar verbonden. Nu komen ze elkaar onvermijdelijk tegen. Deze ontmoetingen dragen wel bij aan het omgaan met de verschillen in de wijk. Datzelfde geldt voor de vluchtige ontmoetingen in de bibliotheek. Deze hebben tot gevolg dat 'anderen' steeds meer als normaal onderdeel van de wijk worden beschouwd. Mensen mogen dan wel veelal langs elkaar heen lopen op straat, dat hoeft ze niet te weerhouden om zich verbonden te voelen met de wijk.

Literatuurselectie

- Amin, A. (2012) *Land of strangers*. Cambridge: Polity Press.
- Putnam, R.D. (2000) *Bowling Alone: The Collapse and Revival of American Community*. New York: Simon & Schuster.
- Duyvendak J.W. & F. Wekker (2015) *Thuis in de openbare ruimte? Over vreemden, vrienden en het belang van amicaliteit*. www.platform31.nl
- Valentine, G. (2008) *Living with difference: reflections of geographies of encounter*. *Progress in Human Geography* 32, nr 3, pp. 323-337.

Melike Peterson (melike.peterson@gmail.com) komt uit Duitsland en studeert aan de Universiteit Utrecht. Dit artikel ligt in verlengde van haar masterscriptie. Het masteronderzoek is binnen het EU-gefinancierde DIVERCITIES project uitgevoerd.

AGORA

Doe mee!

AGORA is altijd op zoek naar nieuwe redacteuren en staat open voor ingezonden artikelen.

Heb je een vlotte pen of een geniaal idee voor een artikel? Of wil je naast je werk, studie of promotie interessant redactiewerk doen? Laat het ons weten door een mail te sturen naar onderstaand adres, dan nemen we contact met je op.

Mail naar: agora.secretaris@gmail.com

MAGAZINE VOOR SOCIAALRUIMTELIJKE VRAAGSTUKKEN

PLANDAG 2015:

RUIMTE MAKEN

Op 21 mei stond in Leuven de Plandag 2015 op het programma. De Plandag is een jaarlijks terugkerend evenement waar Nederlandse en Vlaamse ruimtelijke planners elkaar ontmoeten en met elkaar in debat gaan over actuele vakgerelateerde thema's. Ook namens AGORA was een kleine afvaardiging aanwezig, onder andere om ons meest recente themanummer 'Ruimte en Geschiedenis' te promoten. In dit themanummer besteedden wij aandacht aan het 'Jaar van de Ruimte'. Ook de organisatie van de Plandag besloot dit jaar aan te haken op dit thema en zich zodoende te richten op de vraag of 'we' de ruimte kunnen, willen en moeten maken. Is bottom-up planning en organische groei bijvoorbeeld te allen tijde wenselijk, of is er juist enige voorzichtigheid geboden in een tijd waarin ruimteclaims steeds gebruikelijker worden? En hoe kunnen we het beste omgaan met problemen en uitdagingen op mondiale schaal? Hoe zou ruimte eigenlijk moeten worden gedefinieerd?

Hoe breed je deze vragen kunt opvatten werd direct duidelijk tijdens de inleidende sessie van Joachim Declerck, mede-oprichter en partner van Architecture Workroom Brussels, en Hilde Blank, stedenbouwkundige en directeur van BVR (adviesbureau voor ruimtelijke ontwikkeling). Waar Declerck duidelijk de nadruk legde op grootschalige mondiale uitdagingen op het gebied van onder andere duurzaamheid, sprak Blank meer over de wisselwerking tussen verschillende actoren (waaronder overheid, planners en burgers) bij lokale ruimtelijk opgaven. Na een korte plenaire discussie begonnen de parallelle debatsessies. Tijdens de sessies ging de aandacht uit naar stedelijke netwerken en economie, maar ook naar vraagstukken omtrent gezondheid en 'productief landschap'. Aanwezigen konden eveneens mee met een excursie naar het Leuvense industriële stadsvernieuwingproject 'De Vaartkom'. Doordat de sprekers van tevoren een aantal stellingen naar aanleiding van hun papers hadden bedacht ontstond er al snel levendige debatten.

Veel thema's die deze dag de revue passeerden zijn bij uitstek thema's waar AGORA graag aandacht aan besteedt: de vraag of en hoe stedelijke netwerken vandaag de dag functioneren, is in ons magazine de laatste jaren veelvuldig aan bod gekomen (zie www.agora-magazine.nl/archief), en zal ook in de nabije toekomst ongetwijfeld nog met regelmaat worden besproken. Hetzelfde geldt voor de relatie

tussen gezondheid en ruimtelijke ordening, participatieve stadsvernieuwing, de circulaire economie en de verschillen en overeenkomsten tussen stad en platteland.

De dag werd afgesloten met een receptie waarbij prijzen werden uitgereikt aan de volgens de jury beste ingestuurde papers. De prijs voor de Jonge Planoloog, met in de jury AGORA-redacteur Annelies Beek, werd gewonnen door Karel van den Berghe. Zijn paper ging over de belemmeringen van het conceptueel denken over stadshavens. Hij betoogt dat de huidige geografische analyse van stadshavens innovatie onder druk zet, doordat havengebieden en steden als gescheiden werelden worden gezien en daardoor vaak onder aparte wetten en besturen vallen. Havens zouden veel beter kunnen worden beschouwd als stedelijke functie, net als een treinstation, een marktplaats of een winkelstraat.

De Plandagprijs werd uiteindelijk gewonnen door Hans Leinfelder. Hij schrijft over 'gevallen planning', en geeft een vergelijkende en kritische reflectie van de Vlaamse en Nederlandse ruimtelijke beleidspraktijk. Volgens de jury weet Leinfelder 'op sublieme wijze zijn grondige kennis

De Plandag is een goed voorbeeld van geslaagde Nederlands-Vlaamse samenwerking

over de ruimtelijke beleidspraktijk aan weerszijde van de landsgrens in te zetten om de parallellen en tegenstellingen van het omgevingsbeleid in Nederland en Vlaanderen te schetsen.' Op de tweede plaats eindigde het paper van vertrouwd AGORA-gastauteur Kobe Boussauw en Dirk Lauwers. Hun paper gaat over de rol van cijfers in het Uplace-debat; een omstreden planologisch project dat de gemoederen in Vlaanderen de laatste tijd flink bezighoudt. Het stuk leest, zo luidde het commentaar, 'als een spannend boek,' en werd alle aanwezigen derhalve aangeraden als 'nachtkastliteratuur'.

De Plandag 2015 was al met al een groot succes: behalve een ideale internationale netwerkopportunititeit is het een dynamische en leerzame dag voor alle deelnemers, die overigens alle papers nog eens rustig kunnen nalezen in het door iedereen ontvangen Plandag-boek. Ook niet-aanwezigen kunnen dit boek overigens gratis downloaden via de Plandag-website (www.plandag.net). De Plandag is dus, net als AGORA dat al jaren is, een goed voorbeeld van geslaagde Nederlands-Vlaamse samenwerking en wil net als AGORA een brug slaan tussen de wetenschap en de beleidspraktijk. Om die redenen zijn wij de komende jaren graag nog vaker aanwezig bij dit evenement.

E-HEALTH IN KENIA

HEALTHY BUSINESS?

Wie ver van een medische zorgfaciliteit woont, lijdt daaronder. Wereldwijd wordt veel verwacht van e-health, medische zorg op afstand door toepassing van Informatie- en Communicatietechnologie (ICT), én van de multinationals die e-health producten en diensten ontwikkelen. Kunnen ICT en multinationals de hooggespannen verwachtingen waarmaken, met name in landen in ontwikkeling?

e-Health wordt zowel door Westerse landen als door landen in ontwikkeling omarmd als de gedroomde mogelijkheid om de gezondheidszorg aanzienlijk te verbeteren, ook in veraf gelegen gebieden. Enkele landen in ontwikkeling hebben de digitale kloof met het Westen reeds gedicht, met Kenia als 'mobiele' koploper. Mobiele telefoons, smartphones en internetverbindingen zijn diep doorgedrongen in het land, zelfs tot in de meest afgelegen gebieden. Arme Kenianen delen de elektronische apparaten met elkaar waardoor het gebruik betaalbaar blijft. Deze ontwikkelingen hebben tevens geleid tot een zeer geavanceerde vorm van mobiel bankieren, M-Pesa genaamd. Via hun mobieltjes kunnen familieleden, waar ook ter wereld, elkaar geld toesturen zodat de benodigde zorg en de vaak daaraan verbonden reiskosten, kunnen worden betaald. In een land waar een derde van de gezondheidszorg door de mensen zelf wordt gefinancierd, verhoogt een dergelijke geldstroom de toegang tot die zorg enorm. Kenia heeft ook een vooruitstrevende overheid. Haar doelstelling op het terrein van gezondheidszorg is om tegen 2030 alle Kenianen van een hoogkwalitatieve, efficiënte en betaalbare gezondheidszorg te voorzien.

Er is nog veel werk aan de winkel. Ziekenhuizen, artsen en specialisten zijn geconcentreerd in grote steden als Nairobi en Eldoret. Op het platteland zijn gezondheidsfaciliteiten schaars, ondermaats en kampen ze met een chronisch gebrek aan personeel. Van de mensen in afgelegen gebieden is tachtig procent aangewezen op dispensaria: eenvoudige faciliteiten waar geen arts aanwezig is. Voor de overige twintig procent zijn zelfs deze dispensaria zeer moeilijk bereikbaar. Familie speelt op het platteland een cruciale rol in de (toegang tot) zorg. Door de trek naar de stad van met name jonge, actieve mensen komt dit rurale zorgsysteem onder druk te staan. Die druk wordt nog verder verhoogd door uitbraken van infectieziekten en de opkomst van welvaartziekten. Niet verwonderlijk dat onder dergelijke omstandigheden e-health omarmd wordt als één van de oplossingen. Het op grote schaal ontwikkelen en introduceren van e-health vereist niet alleen kennis maar ook kapitaal. Multinationale ondernemingen als General Electric, Samsung en Philips, die e-health in hun portfolio hebben, zijn graag bereid deze ter beschikking te stellen. Hoe en waarom dergelijke bedrijven in landen in ontwikkeling aan de slag gaan en of zij daadwerkelijk via e-health een bijdrage (kunnen) leveren aan het verbeteren van gezondheidszorg, met name in afgelegen gebieden, werd in het kader van een bachelorthesis (2014) verkennend onderzocht. e Als case study is de introductie van e-health in Kenia door Philips gekozen. Het onderzoek is gebaseerd op een literatuurstudie, bureauonderzoek en een beperkt aantal open interviews met respondenten van Philips, de African Medical & Research Foundation (AMREF) en academici werkzaam op het terrein van de Keniaanse gezondheidszorg.

Philips Healthcare en Kenia: een match

Philips heeft sinds 2010 de strategische keuze gemaakt om zich vooral te richten op de markt van de gezondheidszorg. De onderneming ziet zich gedwongen tot herpositionering van haar activiteiten door de toenemende concurrentie op markten waar zij traditioneel een sterke positie had. Het bedrijf is op zoek naar onaangeboorde groeiemarkten waar het verwacht op langere termijn duurzaam te kunnen ondernemen en op kortere termijn winst te realiseren. Kenia, met haar gezondheidszorgbehoeften en 'vragende' overheid, lijkt aan te sluiten bij Philips' zoektocht en ambities. Uit het onderzoek blijkt dat Kenia voor Philips

aantrekkelijk is omwille van traditionele lokalisatiefactoren zoals de strategische ligging op het Afrikaanse continent en de bestaande distributienetwerken en naamsbekendheid die het bedrijf er reeds heeft. Veel Kenianen kennen Philips nog van het televisietoestel van hun ouders. Daarnaast bieden activiteiten in de gezondheidszorg in Kenia het bedrijf de mogelijkheid om zijn nieuwe profilering als 'de aanbieder van oplossingen' en 'sociaal ondernemer' te concretiseren en een deel van de verkennende investeringen te financieren met ontwikkelingsgeld van de Nederlandse overheid.

Deze case study maakt echter ook duidelijk dat andere, minder traditionele factoren, mee bepalen waarom Philips het waagt om in het Keniaanse (e-)health avontuur te stappen. Voor private bedrijven is er lange tijd een sociale barrière geweest om zich in te laten met grote maatschappelijke problemen. Nu commerciële initiatieven in toenemende mate in de non-profit wereld worden geaccepteerd, wordt de drempel daartoe aanzienlijk verlaagd. Deze acceptatie lijkt te worden vergroot indien de multinationals samen werken met non-profit partners. In Kenia zijn tal van dergelijke partners aanwezig. Nairobi, is immers de uitvalsbasis van vele (internationale) organisaties en ngo's voor de regio Oost-Afrika. Samen met een actieve overheid en universiteiten zorgen zij voor diverse mogelijkheden tot samenwerking onder de vorm van Publieke Private Partnerschappen (PPP's). Een bijkomende factor die de aantrekkelijkheid van Kenia vergroot, is de aanwezigheid van wat in deze studie 'glocal' talent wordt genoemd. In traditionele lokalisatiestudies wordt gesteld dat 'local brains' interessant zijn voor bedrijven. Hoewel lokaal talent bijvoorbeeld ook aanwezig is in Ghana, kiest Philips toch voor een R&D centrum in Nairobi. De open houding en internationale gerichtheid van Keniaanse universiteiten en de aanwezigheid van talent (relatief veel Kenianen hebben een buitenlands diploma en spreken perfect Engels) maken hier het verschil. Zij verzekeren een met de bedrijfsmedewerkers gedeelde kennisbasis en taal en zorgen tevens voor de verbinding tussen de locatie en de multinational.

Het Keniaanse glocal talent is ook bijzonder ondernemend. Silicon Savannah in Nairobi vormt een sterk groeiend ecosysteem van innovatie dat bedrijven aantrekt. In de grote ziekenhuizen, met glocal medisch talent, kan Philips Healthcare dan ook zijn bestaande productportfolio inpassen. Zo werd bijvoorbeeld de Philips Clearvue 350, een echografie-apparaat, geschonken aan

*Mobiel bankieren - M-Pesa - verkooppunten zijn te vinden op elke straathoek.
Foto: Eric19*

het Mathare North Health Centre als bijdrage aan het Mama Ni Uhai Women's Healthcare Scanning Programma om de moeder- en kindsterfte terug te dringen. Dergelijke vormen van 'liefdadigheid', lijken naast het sluiten van PPP's een onderdeel van de strategie te zijn om de gezondheidsmarkt in landen in ontwikkeling te betreden. Philips is er van overtuigd dat liefdadigheid kan worden omgezet in business. De geschonken e-health producten zijn zeer specifiek in gebruik. De redenering is dat wanneer klanten (medici en technici) er mee vertrouwd zijn, zij ook in de toekomst voor Philips zullen kiezen, bijvoorbeeld voor bijkomende applicaties en de bijbehorende trainingen.

Business as usual?

Kenia biedt Philips duidelijk perspectieven, maar wat betekent de komst van Philips voor de zieke Keniaanse plattelandsbewoner? Want willen multinationals in landen in ontwikkeling daadwerkelijk sociaal ondernemen en de gezondheidszorg verbeteren, dan dienen zij zich ook te richten op gebieden waar de nood het hoogst is: het armste deel van de bevolking leeft op het platteland. Uit het onderzoek blijkt dat voor dergelijke locaties (low resource settings) en populaties het adagium 'business as usual' niet werkt. Grote, dure, enmoelijk te verplaatsen e-health apparaten zijn voor deze locaties niet geschikt. Op het platteland is het wegnemen slecht en de elektriciteitsvoorziening beperkt. De mensen die er leven kunnen dure zorg niet betalen. Dergelijke omstandigheden dwingen bedrijven te zoeken naar aangepaste of nieuwe e-health producten. Ook Philips lijkt zich te realiseren dat het met zijn bestaande portfolio letterlijk en figuurlijk niet uit de voeten kan op het platteland. Begin vorig jaar werd daarom een R&D centrum in Nairobi geopend om samen met het glocal talent innovatieve producten zoals een draagbaar en schokbestendige echografietablet, te ontwikkelen. De omstandigheden in rurale gebieden dwingen tot het vinden van nieuwe oplossingen en creativiteit. Via e-(health) learning worden gezondheidswerkers en technici in de lokale centra opgeleid om met deze aangepaste apparaten te werken. De verkregen echografiebeelden kunnen worden doorgestuurd naar specialisten op afstand. Philips werkt hiervoor onder andere samen met AMREF flying doctors. Deze ngo kent de rurale gebieden in Kenia (en andere Sub Sahara-Afrikaanse landen) goed. Oorspronkelijk was de kernactiviteit van deze organisatie om met kleine vliegtuigjes zorg te brengen in de meest afgelegen gebieden. De laatste decennia wordt ook door AMREF fysieke afstand meer en meer via ICT overbrugd.

Uit dit onderzoek wordt duidelijk dat locaties waar "van de nood een deugd dient te worden gemaakt" aantrekkelijk zijn voor bedrijven. De vindingrijkheid waartoe Kenia Philips verplicht, leidt tot innovatie waar in Nederland of in omgevingen met veel middelen, 'high resource settings', niet aan gedacht zou worden. Michael Porter, de competitiviteitspecialist van de Harvard Business School, benadrukt dat gedwongen vindingrijkheid op termijn een bedrijf competitief voordeel kan bieden.

Willen bedrijven echter succesvol ondernemen in landen in ontwikkeling, dan zijn een diepgaande verkenning van de

lokale omstandigheden en het ontwikkelen van producten en diensten die er toe doen absolute voorwaarden. Philips doet dan ook zijn best om aangepaste e-health producten te ontwikkelen en zich in te bedden in de Keniaanse gezondheidszorg. Tegelijkertijd lijkt het bedrijf toch een zekere afstand te bewaren. Sommige respondenten wijzen er op dat deze houding er toe kan leiden dat de onderneming de zeer specifieke culturele eigenheden van de Keniaanse gezondheidsbeleving – zeker op het platteland – te weinig (onder)kent en daardoor misschien wel 'witte olifanten' creëert. Ook in de literatuur wordt gesteld dat in een dergelijke ondernemingscontext een diepe inbedding in de locatie cruciaal is. Die laatste kan worden verkregen via nog verdergaande samenwerking met lokale partners: niet enkel via PPP's maar via 'echt' gedeeld ondernemen bijvoorbeeld via joint ventures. Philips kiest echter tot op heden niet voor deze weg met als risico dat na de opstartfase niet duurzaam zal kunnen worden verder gewerkt.

e-Health en afstand

De vraag of e-health de aangewezen oplossing is om in de gezondheidszorg de geografische afstand te overbruggen kan voor deze case study voorzichtig positief worden beantwoord. De activiteiten van Philips hebben reeds in een aantal rurale regio's een bijdrage geleverd aan de terugdringing van moeder- en kindsterfte, bijvoorbeeld door het creëren van een duurzame toegang tot medische digitale beeldvorming tijdens zwangerschappen. e-Health en e-learning hebben het proces van communicatie en opleiding op afstand vergemakkelijkt. e-Learning speelt niet alleen een belangrijke rol in het beter opleiden van personeel, maar ook bij het inzetten van meer personeel in onderbezette centra. Voor een blijvend succes moet echter aan een aantal randvoorwaarden worden voldaan. Wanneer het om medische apparatuur gaat, dan moeten de e-health instrumenten aangepast zijn aan de fysieke en culturele context waarin ze dienen te worden gebruikt. Verder moet de introductie ervan gekoppeld worden aan goede opleiding en coaching van de lokale gezondheidswerkers in de afgelegen faciliteiten zodat werkers daadwerkelijk de handen worden van de arts die zich op een andere locatie bevindt. Al lijken de vooruitzichten gunstig, alle geïnterviewden benadrukken dat de bijdrage die e-health kan leveren steeds partieel zal zijn. Basisgezondheidsfaciliteiten zullen ook in de toekomst nodig blijven. In al zijn verschijningsvormen kan e-health het best opgevat worden als een versterking van lokale centra omdat het kan functioneren als een elektronische levenslijn tussen patiënt en basisvoorziening en tussen basisvoorziening en meer gespecialiseerde faciliteit.

Literatuurselectie

Lewis, T., C. Synowiec, G. Lagomarsino, & J. Schweitzer (2012) E-health in low- and middle-income countries: findings from the Center for Health Market Innovations. *Bulletin Of The World Health Organization* 90(5) pp. 332-340. Ministry of Medical Services & Ministry of Public Health and Sanitation (2011) Kenya National e-Health Strategy 2011-2017

Porter, M. & M. Kramer (2006) Strategy & Society: The Link between Competitive Advantage and Corporate Social Responsibility; *Harvard Business Review* 84, nr. 12, pp. 78-92.

The Rockefeller Foundation (2010) From Silos to Systems: An Overview of eHealth's Transformative Power. Making the e-Health Connection: Global Partnerships, Local Solutions. New York: The Rockefeller Foundation

Lander Bosch (lander.bosch@student.kuleuven.be) is masterstudent Sustainable Territorial Development. Dit artikel is geschreven op basis van diens bachelorthesis in de Geografie aan de KU Leuven.

Valerie De Craene en Dieter Bruggeman

Een architect en een geograaf zitten samen op café om over sociologie te praten. Nee, niet het begin van een slechte mop, wel de opzet van deze recensie van de masterscriptie van Gertjan Wijburg. Het prachtig vormgegeven boekje dat voor ons ligt, lijkt qua uiterlijk evenwel nog weinig op een klassieke masterscriptie met een gestandaardiseerd voorblad en een zwarte gelijmde kaft. Of erger: ringen. Neen, deze scriptie is dankzij Stichting De Driehoek opnieuw uitgegeven en verwerkt tot een mooi ogend boek in essayvorm, uitgebracht onder de titel *Architectuur en Beschaving: "het smaakoffensief van de Moderne Beweging"* uit 2014.

Scriptie

De essentie van de scriptie vat zich als volgt samen. Wanneer gedurende de negentiende eeuw vele nieuwe materialen, productietechnieken, maar ook wetenschappelijke inzichten en methoden hun opgang maken, is één van de actoren die het meest hun mogelijkheden weet te benutten de ingenieur. Dankzij het doordacht inzetten van deze nieuwigheden is de ingenieur in staat om eigentijdse problemen, zoals de stedelijke woningnood of de algemene gebrekkige hygiëne – overigens vaak zelf beïnvloed door de veranderende omstandigheden – aan te pakken. Dankzij hun vele succesvolle toepassingen ontwikkelt zich een nieuwe ratio, het ingenieursdenken, dat diep doordringt in de samenleving en ook zijn sporen nalaat in de architectuur. Zo stelt Wijburg dat het ideaal van de moderne beweging dat 'een verlangen uitte naar een universele, op de techniek geënte samenleving, die functioneel en democratisch was' teruggaat op dit ingenieursdenken. Hiermee komen de modernisten, door Wijburg getypeerd als 'ingenieur-architecten', in aanvaring met de 'kunstenaar-architecten',

opgeleid in de klassieke beaux-arts-traditie. Volgens de opvatting van die laatste zoekt de architectuur 'een hogere expressie van schoonheid en deugdzaamheid'. Dat is niet enkel de mening van de kunstenaar-architecten, maar ook die van hun opdrachtgevers: de burgerij. Waarden als schoonheid en deugdzaamheid werden door deze klasse hoog in het vaandel gedragen en dus geschikt geacht voor 'de architectonische expressie van haar status'.

Op deze manier construeert Wijburg twee parallelle tegenstellingen: de ingenieur staat tegenover de klassieke architect zoals de moderne, stedelijke middenklasse staat tegenover de negentiende eeuwse burgerij. Wijburg plaatst hiermee de verschillende opvattingen over de architectuur niet enkel in hun maatschappelijke context, maar gaat nog een stap verder: het aanvechten van de hegemonische positie van de architect-kunstenaar wordt gekaderd als een klassenstrijd. In de verdere uitwerking van deze these wordt het discours dat hiervoor gebruikt wordt, en het ideeëngoed dat erachter schuilgaat, ontleed. Deze verkenning van de

*De Staatsopera in Praag. Een van de foto's uit de mooie ogende masterscriptie in boekvorm van Wijburg.
Foto: Pepijn Schmitz*

'sociologie van de ingenieur-architect' leidt tot verdere tegenstellingen zoals de Parijse beaux-arts tegen Loos, Sullivan en Le Corbusier, ornament en schoonheid tegenover functionaliteit en vooruitgang, de Praagse Staatsopera en het Parijse Palais Garnier tegenover Villa Müller en de woningen bij Pessac.

Architectuur en Beschaving is dus geen louter architectuurhistorisch werk. De sociologische benadering is vanuit architecturaal en geografisch opzicht een boeiende oefening die zowel door de architect en de geograaf gewaardeerd en zeker niet onderschat wordt. Bovendien is het hele boekje vlot en laagdrempelig geschreven waardoor het prettig leest en ook een leek op het gebied van architectuur (in casu, de geograaf) het hele verhaal kan volgen.

Nuances

Juist door de laagdrempeligheid van het werk gaan er echter bepaalde nuances verloren. Voor zowel de architect als de geograaf lijkt Wijburg op bepaalde punten te kort door de bocht te zijn gegaan. Zo wijst de architect erop dat de architectuurbeweging van het modernisme niet zomaar gelijkgesteld kan worden aan dé moderniteit. Het zou meer te rechtvaardigen zijn om te spreken van het modernisme als één welbepaalde vorm van moderniteit. De nadruk komt op die manier meer te liggen op de specifieke kenmerken van het modernisme die de moderne architectuur maken. Bovendien geeft het ruimte om verschuivingen te zien binnen opvattingen over rationaliteit, functionaliteit of esthetiek van de moderne beweging. Een belangrijk voorbeeld hiervan is hoe het functionalisme van Louis Sullivan, aan wie het wijdverspreide, maar verraderlijke adagium 'form follows function' wordt toegeschreven, niet helemaal gelijkloopt met dat van een latere Adolf Loos of Le Corbusier. Voor Sullivan sluit het vooropstellen van de functie van een gebouw het ontwerpen zeker niet uit. In zijn architectuur blijft er zelfs nog plaats voor het ornament. Loos daarentegen brengt het ornament in verband met misdaad. Een meer genuanceerde analyse zou dus zichtbaar maken dat de verschillende 'klassen' architecten waarvan sprake allerminst eenduidig waren.

De geograaf vraagt zich dan weer af waarom juist deze drie figuren – Sullivan, Loos en Le Corbusier – zijn uitgekozen om de moderne beweging te duiden. Voor elk van deze namen valt natuurlijk wel iets te zeggen, maar het wordt nooit helemaal duidelijk wat zij nu net voorhebben op andere grondleggers van het modernisme. Ook blijft het onduidelijk hoe de auteur te werk is gegaan bij de aanpak van deze sociologische klassenstrijd. Lezen we het resultaat van een archiefonderzoek met documenten van de architecten zelf, of gaat het vooral om een discoursanalyse van hoe deze gebouwen werden gepromoot en ontvangen? Antwoorden op deze vragen zouden misschien de these wel beter kunnen onderbouwen en argumenten sterker maken. De vele goedgekozen afbeelden in het boekje helpen daarentegen wel. Ze zorgen er niet enkel voor dat het geheel fraai oogt, maar ondersteunen ook effectief de argumentatie van de auteur. Een verfrissende aanpak in een academische (uitgevers)praktijk waar afbeeldingen

meestal gelden als een betekenisloze opvulling of teveel ruimte in beslag nemend.

Toch raakt de geograaf op een bepaald moment weer het noorden kwijt: op welke schaal moet dit verhaal nu worden beschouwd? Moeten we deze 'klassenstrijd' zien in macro-economisch perspectief, zoals het geïntroduceerde kader van de industrialisatie lijkt te suggereren, of is dit verhaal vooral relevant op niveau van de stad, zoals de uitgevers in de inleiding stellen en de invloed van de moderne beweging op Amsterdam uitlichten? Wanneer het de plaats van het (ontbrekende) ornament betreft, raakt de architect eveneens gedesorienteerd. Sommige argumenten situeren deze discussie op de façade van openbare of burgerlijke gebouwen, andere spreken over de afwerking van alle mogelijke constructies of, in tegendeel, slechts die van monumenten. Eenzelfde punt kan gemaakt worden over het gebruik van termen als de publieke ruimte en de open(bare) ruimte, die, in tegenstelling tot hoe ze voorkomen in het essay, voor de architect en de geograaf niet inwisselbaar zijn.

Zo botsen we op disciplinaire drempels

Tot slot

Zo botsen we op disciplinaire drempels en gevoeligheden, iets wat bijna onoverkomelijk lijkt wanneer de ene discipline zich op het domein van de ander begeeft. Dit heeft vaak te maken met vocabulaire. Zo geeft de geograaf bijvoorbeeld ook nog aan dat het begrip klassenstrijd voor haar een andere betekenis heeft. Het kan daarentegen wel heilzaam zijn dat er af en toe van het ene naar het andere vakdomein wordt gekeken. Zo wijst Wijburg in de inleiding op de disciplinerende van de hedendaagse architecten die, bij wijze van spreken, het theoretisch en praktisch denken van de moderne beweging met de paplepel krijgen ingegeven. Misschien is de (ingenieur-)architect (!) aan onze tafel wel niet in staat om kritisch naar de eigen discipline te kijken? De zwakste eigenschap van dit werk lijkt tegelijkertijd ook de grote sterkte: doordat het stuk in een beperkt aantal woorden een analyse van de moderne beweging maakt, blijft het soms wat op de vlakte of wordt het ongenueerd. Daardoor wordt het boek echter ook behapbaar voor een breder publiek. En dat blijkt ook het doel van dit boek: een scriptie herwerken tot een boekpublicatie waardoor die wordt ontsloten voor een breder publiek. Dat is niet alleen interessant voor de geïnteresseerde leek, maar ook voor de disciplines zelf. Wat voor de socioloog een mooie casus oplevert, is voor de architect een kans om de kennis over deze cruciale overgang in de architectuurgeschiedenis te duiden en te verruimen. Juist omdat er gezocht moet worden naar een duidelijke gemeenschappelijke taal vaart het brede publiek daar alleen maar wel bij. En dat is misschien dan toch nog de clou van het hele verhaal: de socioloog heeft de architect en de geograaf toch maar mooi aan het discussiëren gekregen. Beiden nippen ze nog een laatste keer van hun koffie om zich dan weer elk naar hun eigen wereldje te begeven. Toch blijft het gevoel hangen: dit soort gesprekken moeten we meer houden.

Wijburg, G. (2014) *Architectuur en beschaving: het smaakoffensief van de Moderne Beweging*. Amsterdam: Stichting de Driehoek.

Valerie De Craene is assistent aan de afdeling geografie aan KU Leuven, visiting scholar aan de Universiteit van Amsterdam. Dieter Bruggeman is doctoraatsonderzoeker aan de Vakgroep architectuur en stedenbouw van de UGent. Beiden zijn redacteur van AGORA.

Ilse van Liempt

Hoe participeren migranten jongeren in het stedelijke nachtleven? Deze vraag staat centraal in het Europees onderzoeksproject naar uitgaan en etniciteit in Londen, Parijs en Berlijn (zie ook themanummer Nachtleven, AGORA 2013-5). Uitgaan is een van de meest populaire collectieve activiteiten onder jongeren in steden over de hele wereld en nachtclubs zijn belangrijke ontmoetingsplekken. Opvallend genoeg is etnische diversiteit in het nachtleven nog onderbelicht in onderzoek. Dit boek vult een belangrijk gat in de literatuur met interessante inzichten op basis van Frans-Caribische, Duits-Turkse en Brits-Aziatische ervaringen in de stedelijke nacht.

Naast heteroseksuele clubculturen wordt er in dit boek ook gerefereerd aan andere contexten naast de etnische waar deze grootstedelijke inwoners mee te maken hebben. Zaken als seksisme, homofobie maar ook klasse-indelingen komen aan bod. Het perspectief van intersectionaliteit biedt houvast om deze nachtelijke ervaringen te begrijpen en wordt door alle auteurs toegepast. Lesbische zwarte vrouwen hebben tijdens het uitgaan vaak te maken met verschillende vormen van onderdrukking en uitsluiting. De introductie van de term postmigrant laat zien dat migrantenjongeren hun identiteit niet alleen ontleen aan hun, of eigenlijk hun ouders', migratieachtergrond, maar dat de Europese stedelijke context waarin ze zich bevinden bepalend is voor hun identiteit. Deze context omvat meer dan etniciteit. De auteurs van dit boek wijzen terecht op het gevaar dat migratie-onderzoekers vaak bijdragen aan het etnisch classificeren van mensen. Met hun essentialistische houding schrijven ze bepaalde eigenschappen toe aan een groep die voor alle leden van de groep zouden moeten opgaan. Hiermee houden zij een statisch beeld in stand, waardoor het moeilijk wordt om migrantenjongeren in te sluiten in de mainstream stedelijke cultuur.

De etnische diversiteit in het nachtleven is onderbelicht

De hoofdstukken over Londen en Parijs geven een goed beeld van het belang van uitgaan voor jongeren, de organisatie eromheen, en processen van in- en uitsluiting die zich afspelen in de stedelijke nacht. Beide hoofdstukken over Londen laten zien hoe jonge Britse Aziaten de stad gebruiken en hoe machtsstructuren in de stad bijdragen aan

de constructie van wat Bourdieu 'hierarchies of distinction' heeft genoemd. Sinds de jaren negentig zijn jonge Britse Aziaten begonnen aan hun entree in de stad en vooral in de commerciële delen van de binnenstad zoals de West End. Het uitgaan op juist deze plek, in het financiële hart van de stad, geeft voldoening en is van grote symbolische waarde. Maar de ruimtelijke uitgaanspatronen van Brits Aziatische jongeren is divers. Sommige jongeren brengen hun vrije tijd heel lokaal in hun buurt door vanwege ruimtelijke, financiële en soms ook sociale beperkingen.

De twee hoofdstukken over Parijs laten zien hoe belangrijk voorbereiding is bij uitgaan. Alles moet tot in de puntjes uitgedacht worden. Niet alleen wat je aantrekt en wat je hiermee communiceert, maar ook hoe de cartografie van de avond eruit gaat zien. In een stad als Parijs betekent dit voor post migrantenjongeren vaak dat ze vanuit de banlieu grote afstanden moeten afleggen. Wie gaat er allemaal mee uit en waar wonen ze? Wanneer zijn mensen klaar met werken en is er nog genoeg tijd om eerst naar huis te gaan of moeten we een tussenstop organiseren? Hoe zorgen we ervoor dat iedereen zo goedkoop mogelijk naar de binnenstad komt? Wanneer gaat de club dicht en hoe komt iedereen dan weer thuis? Wie moet er in de ochtend werken en waar kunnen we dan gezamenlijk ontbijten? Onderzoek in de banlieu is vaak gericht op het statische segregatieverhaal, mensen zouden opgesloten zitten in hun wijk. Deze case studies laten op overtuigende wijze zien hoe jongeren de ruimtelijke barrières op vaak erg creatieve wijze proberen te lijf gaan.

Kosnick, K. (red.) (2015) *Postmigrant Club Cultures in Urban Europe*. Frankfurt am Main: Peter Lang Academic Research.

Beeld: Surian Soosay

Ilse van Liempt (I.C.vanliempt@uu.nl) werkt sinds 2010 als stadsgeograaf aan de Universiteit Utrecht. Als onderzoekster is ze geïnteresseerd in mobiliteit, (irreguliere) migratie en mensensmokkel.

Jannes van Loon

De commercieel opgezette onderzoeksactiviteiten van het OTB krijgen soms kritiek. Onlangs verschenen er twee afstudeerprojecten van TU Delft studenten die juist aan de poten zagen van belangrijke vastgoedactoren. Daar waar www.officerank.com het businessmodel van taxateurs ondergraaft, laat Ruud Boots zien dat de huurinformatie die de grote adviesbureaus publiceren misleidend is.

Data over vastgoedmarkten is vaak gebrekkig, incompleet en slecht vergelijkbaar. Op veel informatie wordt het stempel 'bedrijfsgeheim' geplakt, vaak heeft de vastgoedeigenaar er geen enkel belang bij om informatie te delen. Immers, waarom zou je een huurder of koper in een onderhandeling wijzer maken dan hij/zij is? (Des) Informatie kan grote financiële consequenties hebben, zeker rondom de populairste en zeer kapitaalsintensieve vastgoedbeleggingsvorm, kantoren.

Vandaar dat er talloze makelaars, vastgoedadviseurs en taxateurs zijn opgestaan om partijen van informatie te voorzien. Gebruik makend van klantendata, openbare bronnen en het kadaster houden zij via Excelbestandjes de ontwikkelingen van kantoorhuren bij. Deze informatie wordt niet alleen gebruikt voor officiële taxaties die de dekkingsgraden van pensioenfondsen mede bepalen, ook worden er 'markt rapportages' gepubliceerd.

Het is bekend dat huurprijzen in deze rapportages veel te rooskleurig waren omdat ze geen rekening hielden met huurkortingen. Het was echter onbekend hoe reële huurprijzen zonder huurkortingen zich dan wel ontwikkelen. Boots verdient een grote pluim voor het achterhalen van een overtuigende indicatie voor de daadwerkelijke ontwikkeling van huurprijzen in de belangrijkste kantorenmarkt van Nederland, Amsterdam. Door samen te werken met de gemeentelijke Dienst Belastingen achterhaalde hij harde huurdata van ongeveer een vijfde van de relevant transacties tussen 2002 en 2012. Deze data combineert Boots op ingenieuze wijze met allerlei andere databases. De indicatie voor de ontwikkeling van de echt betaalde huurprijzen die hij zo reconstrueert is veel grilliger dan die weergegeven in marktrapportages. Ook liggen de huren maar liefst ongeveer 20 procent lager dan in de marktrapporten. Hierdoor hebben geïnformeerde insiders, vooral kantoreneigenaren, een informatievoordeel. Outsiders krijgen een te rooskleurig beeld van de kantorenmarkt. Hierdoor schatten volgens Boots buitenlandse investeerders de kansen te positief in en betalen huurders te hoge huren. In ieder geval worden outsiders door deze gekleurde informatie afhankelijk van de diensten van derden die bij de 'echte' data kunnen komen, de bovengenoemde 'vastgoedadviseurs'.

Om deze afhankelijkheid te verminderen doet Boots een oproep aan lokale belastingdiensten om daadwerkelijk betaalde huurprijzen te gaan publiceren. Immers, als er één partij behoefte heeft aan meer transparantie dan zijn het overheidsactoren die allerlei deals doen met kantoreneigenaren én er belang bij hebben dat bedrijven in hun regio niet te veel aan huur betalen. Zijn andere belangrijkste beleidsaanbeveling is om af te dwingen dat kantoreneigenaren correcte informatie over daadwerkelijk betaalde huren gaan publiceren. Tegelijkertijd geeft Boots ook aan dat deze aanbeveling onrealistisch is, kantooreigenaren doen er immers alles aan om informatie

Jannes van Loon (jannes.vanloon@ees.kuleuven.be) is promovendus aan de KU Leuven en doet onderzoek naar real estate en finance in Nederland en België.

intransparant te houden.

Dat de uiteindelijke diepere inzichten en aanbevelingen wat mager afsteken tegen de rijkdom aan kwantitatieve inzichten komt doordat een puur kwantitatieve blik minder geschikt is om de diepere oorzaken voor de dynamiek op de Amsterdamse kantorenmarkt te achterhalen. Dit komt omdat deze modellen zijn gebaseerd op een wereldbeeld waarin 'vraag en aanbod' op lange termijn altijd bij elkaar komen. Boots toont nu juist overtuigend aan dat de assumpties voor een 'ideaaltypische kantorenmarkt' lijnrecht tegenover de geobserveerde werkelijkheid staan. Een iets bredere theoretisch kader had deze scriptie dus nog sterker gemaakt. Het zou interessant zijn als toekomstige masterstudenten aan de TU Delft gaan onderzoeken waarom vastgoedmarkten niet werken zoals hun economische theorieën en modellen voorschrijven. Een iets bredere blik, die ook analyseert hoe de werking van stedelijke politieke economieën het gedrag van vastgoedactoren beïnvloedt, zou daarbij nog interessantere inzichten opleveren. Als startpunt kunnen ze enkele oude AGORA's doorbladeren, te beginnen met het artikel 'Crisis redt ruimtelijke ordening' in AGORA 2011-3 'Hypes' door Leonie Janssen-Jansen.

Boots, R. (2014) The in-transparency of the Amsterdam office market: the underlying incentive and effective rental price development. MSc Thesis: TU Delft.

Office Space. Foto: Clemson

OP WEG NAAR SUCCES?

STUDENTONDERNEMERSCHAP

“Fitter, happier, more productive ... “. Zo begint de band Radiohead met hun beschrijving van de ideale moderne mens. “... Comfortable, not drinking too much, regular exercise at the gym (3 times a week). En wat verderop: “Now self-employed”.

Radiohead ziet ondernemerschap als een typische eigenschap van de moderne, productieve mens en de band staat niet alleen. In elk beleidsstuk over economische ontwikkeling neemt ondernemerschap een prominente plaats in. Onder het adagium ‘Jong geleerd, oud gedaan’ wordt er stevig ingezet om ondernemerschapsvaardigheden steeds vroeger in de carrière te ontwikkelen. Ondernemerschap wordt onderdeel van lesprogramma’s zowel op de middelbare school als in vervolgstudies op elk niveau. Studenten worden gestimuleerd om te gaan ondernemen en universiteiten en lokale overheden putten zich uit in het opzetten van buddyprogramma’s, incubatorgebouwen en start-up subsidies. De effecten van deze investeringen zijn echter onduidelijk en worden amper in kaart gebracht.

Ondernemerschapservaring is een belangrijke voorspeller van het succes van een nieuw bedrijf. Al doende leert men en programma’s gericht op het stimuleren van ondernemerschap onder studenten moeten daarbij helpen. Daarbij zijn er aanwijzingen dat ondernemers trouw zijn aan hun bedrijfslocatie. In het ideale geval lekken investeringen in studentondernemerschap daardoor niet weg, stimuleren ze de lokale economie, en wordt en passant braindrain van afgestudeerde studenten tegengegaan. Maar er zijn negatieve kanten. Ook eerdere ervaring als werknemer en sector kennis opgedaan in loondienst helpen ondernemers verder. Door ondernemerschap in het begin van de carrière te stimuleren, komt het opdoen van deze ervaring onder druk te staan. Daarnaast kunnen mislukte ondernemerschapservaringen studenten ontmoedigen om het later weer te proberen. En, misschien, neemt het ondernemerschap zo veel tijd in beslag, dat de studie erbij in schiet. Kortom, op voorhand is niet duidelijk naar welke kant de balans uitslaat. Daarmee is ook het antwoord onzeker op de vraag of ondernemerschap voor studenten wel zo’n verstandige carrièrekeuze is, net als op de vraag of het ondersteund moet worden.

Eerste het goede nieuws: Studentondernemers doen het in de eerste tien jaar van hun carrière beter dan afgestudeerde studenten zonder ondernemerschapservaring. Ze hebben een grotere kans op een baan in loondienst, blijven vaker ondernemer (mooi voor de BV Nederland) en verdienen bovendien meer in hun baan of als ondernemers. De cruciale vraag is echter of de vroege ervaring in ondernemerschap heeft bijgedragen aan de vliegende start van hun carrière.

Nee, is het korte antwoord.

Studentondernemers stevenen namelijk sowieso af op een goede carrière. Dit blijkt bijvoorbeeld uit het feit dat al tijdens de studie veel studentondernemers naast het runnen van hun eigen bedrijf, ook nog eens relatief goed verdienen in een (bij)baan. Studentondernemers zijn dus al pro-actief met hun carrière bezig. Als we in de analyse van arbeidsmarktsucces corrigeren voor deze ‘natuurlijke aanleg’ dan is ervaring als studentondernemer niet meer van toegevoegde waarde in de verklaring. Studentondernemers doen het na afstuderen dus relatief goed op de arbeidsmarkt, maar dat komt niet door hun ervaring in ondernemerschap. Het is een selecte groep die het toch al goed doet. Ter contrast, het halen van een diploma blijft wel zeer belangrijk als voorspeller van later succes. Bill Gates, het archetype van de gesjeesde student die multimiljonair wordt als ondernemer, is dus de uitzondering op de regel.

Wat betekent dit nu voor beleid? Dat lijkt vooral te preken voor eigen parochie. Studenten die toch al geneigd zijn tot ondernemerschap wagen de stap tot studentondernemers en vallen daarmee onder het beleidsregime. De effectiviteit in termen van het creëren van extra ondernemerschap lijkt daarmee beperkt. De bijbehorende startfondsen en incubatorgebouwen bevestigen vooral de status quo. Wellicht levert het wel betere en innovatievere bedrijven op. Dat zou kunnen, maar dat vertaalt zich dan niet in betere carrières van hun eigenaren. Zij lijken er weinig mee op te schieten: Ervaring als studentondernemer verbetert de carrièreperspectieven niet. In het lied van Radiohead loopt het zelfs slecht af met de ideale mens. Dat valt voor de meeste studentondernemers dan weer erg mee gelukkig.

Sierdjan Koster (Sierdjan.koster@rug.nl) is universitair docent economische geografie aan de Faculteit Ruimtelijke Wetenschappen van de Rijksuniversiteit Groningen. Deze column is gebaseerd op de uitkomsten van het onderzoek ‘Geslaagd in de Stad’ (2013), dat in samenwerking met Platform31 en een consortium van Nederlandse gemeenten is uitgevoerd.

AGORA - Magazine voor sociaalruimtelijke vraagstukken
2015 - 3 - jaargang 31
een uitgave van de Stichting Tijdschrift AGORA -
ISSN 1380-6319

REDACTIEADRES

Redactie Tijdschrift AGORA
Departement Sociale Geografie en Planologie
Faculteit Geowetenschappen, Universiteit Utrecht
Postbus 80.115
3508 TC Utrecht
[e] agora.secretaris@gmail.com
[i] www.agora-magazine.nl
[IBAN nummer] NL23INGB0006165799

REDACTIE

Marianne de Beer (hoofdredactie), Ineke Deelen (hoofdredactie), Jorn Koelemaij (hoofdredactie), Annelies Beek, Maartje Bodde, Federica Bono, Siegrit Brands, Nynke Burgers, Dieter Bruggeman, Tim Cassiers, Valerie De Craene, Clemens De Olde, Tim Devos, Nicolas Dewulf, Nico Dogterom, Mellanie van Doleweerd, Giovanna van den Ham, Annelore Hofman, Marijke Jansen, Koen Janssen (productie en vormgeving), David de Kool, Valerie van Lieshout, Emiel Maliepaard, Michiel van Meeteren, Thijs Olthof, Richard Rijnks, Tom Storme, Bianca Szytniewski, Koen Tieskens, Mirjam Turk, Nicolas Van Puymbroeck, Sofie Vermeulen, Kirsten Visser, Ruth Wauters, Malou Weber (productie en vormgeving), Gertjan Wijburg, Christel van Wijk (secretaris), Lisanne de Wijs (penningmeester), Barend Wind, Boris van Zanten, Egbert van der Zee.

THEMAREDACTIE DE POST-SOCIALISTISCHE STAD

Jorn Koelemaij, Barend Wind, Maartje Bodde en Valerie van Lieshout.

REDACTIEADVIEZEN

David Bassens, Justin Beaumont, Marco Bontje, Henk Donkers, Heidi Hanssens, Henk van Houtum, Ilse van Liempt, Maarten Loopmans, Tineke Lupi, Filip De Maesschalck, Bruno Meeus, Ben de Pater, Nick Schuermans, Bas Spierings, Casper Stelling, Justus Uitermark.

GRAFISCHE VORMGEVING
Koen Janssen en Malou Weber

ONTWERP HUISSTIJL

Koen Janssen en Malou Weber, op basis van Maarten Mieras, en Jeroen Sikma

DRUK

AD Mercurius - Almere

(DIGITALE) VERSPREIDING

Deze uitgave valt onder de Creative Commons BY-NC-ND licentie.

ABONNEMENTEN (per jaar, vanaf 1 juni 2012)

Bibliotheken, bedrijven, instellingen	€63,00
Studenten	€21,00
Overigen	€32,00
KNAG-leden krijgen een korting van	€5,00

Abonnementen worden verlengd tenzij opgezegd uiterlijk 1 maand voor het verstrijken van de abonnementsperiode.

ARTIKELLEN/RECENSIES

Artikelen, recensies, mededelingen en reacties kunnen worden aangeboden aan het redactieadres of via e-mail: agora.secretaris@gmail.com. Dit geldt ook voor mededelingen en aankondigingen met betrekking tot congressen, studiedagen en andere evenementen op het gebied van de sociaalruimtelijke wetenschappen. Auteursrichtlijnen zijn beschikbaar via de website.

ADVERTENTIES

Informatie via agora.secretaris@gmail.com.

De uitgave van AGORA wordt mede mogelijk gemaakt door steun van het Departement Sociale Geografie & Planologie (UU), de Afdeling Sociale en Economische Geografie (KU Leuven), het departement Geografie van de Vrije Universiteit Brussel (VUB), de Vakgroep Geografie (UGent) en het Koninklijk Nederlands Aardrijkskundig Genootschap (KNAG).

VOLGEND NUMMER

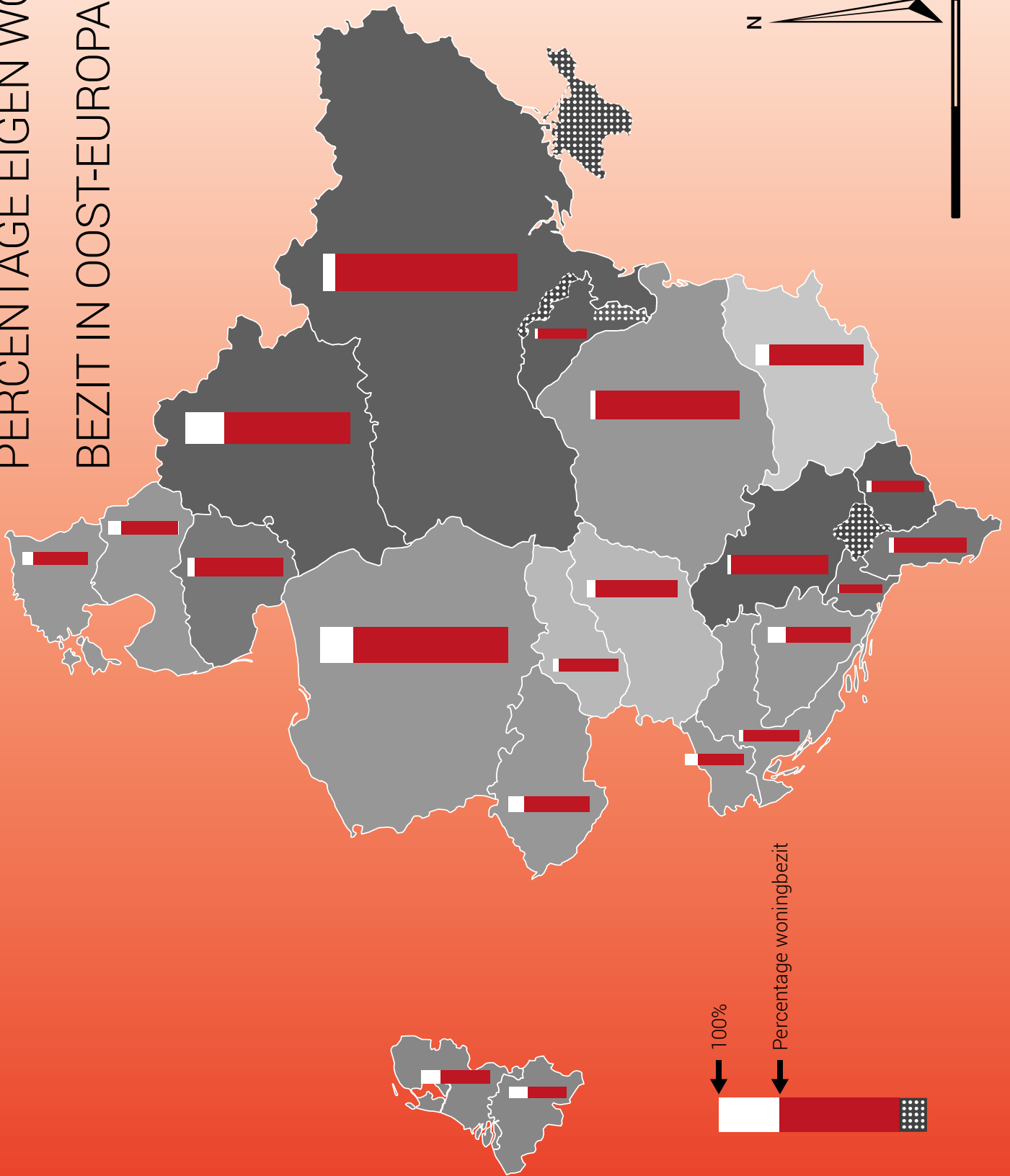
WOM MONEY

Het vastgoed/financieel-complex is een metafoor die erop duidt dat de vastgoedsector, de financiële sector en de staat steeds verder vervlochten raken. In deze AGORA wordt de toenemende onderlinge afhankelijkheid van deze sectoren geïllustreerd door voorbeelden uit verschillende landen en op verschillende schaalniveaus. We laten zien hoe een ware kredietexplosie die de prijzen van vastgoed tot grote hoogten deed stijgen. Er is sprake van een 'Muur van geld' die deze kredietexplosie verklaart en die muur is sinds de financiële crisis niet lager maar hoger geworden. Een niet onaanzienlijk deel van die financiële, metaforische muur wordt geïnvesteerd in fysieke muren, in vastgoed. Gecombineerd met andere mondiale, nationale en lokale ontwikkelingen leidt dit echter nog steeds tot zeer verschillende patronen, zoals de cases van Duitsland, Argentinië en Libanon laten zien. Bovendien wordt er sterk gelobbyd om het vastgoed/financieel-complex verder te laten groeien. Daarom lijkt de onderlinge afhankelijkheid van deze sectoren in de 21ste eeuw alleen maar sterker te worden.

Foto: Thomas Galvez

PERCENTAGE EIGEN WONING-
BEZIT IN OOST-EUROPA

AGORA

